

■■■ *Kulturális régiók* ■

■■■

■

■■■ RÉGIÓ EURÓPÁBAN ■

Nyugat és Kelet között

A történelmi, politikai (geopolitikai) és kulturális régió, amelyben élünk, és amelynek mentális hagyományai és közösségi magatartásformái, lelki reflexei és kollektív frusztrációi, akár akarjuk, akár nem, akár beismerjük, akár nem, meghatározzák a mi közéletünket is, valójában egy „Köztes-Európa”: vagy százhusz millió ember otthona Nyugat és Kelet között. A „Köztes-Európa” nem egészen azonos Közép-Európával, minthogy a hagyományos kultúrtörténeti tipológia tanítása szerint Németország és Ausztria – némelyek szerint Észak-Olaszország – is a közép-európai térséghez tartozik. „Köztes-Európa” viszont azokat a nemzeteket, országokat és kultúrákat foglalja magában, amelyek a németek és a keleti szlávok – oroszok, ukránok, beloruszok – között találhatóak, egyszerűbben szólva, az 1989–1990-ben összeomlott nyugati szovjet csatlósállami övezet országait: Lengyelországot, Litvániát, Lettországot (a harmadik balti állam, Észtország inkább a skandináv régióhoz tartozik!), Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Romániát, Moldáviát, Bulgáriát, Albániát és az egykori Jugoszlávia utódállamait: Szlovéniát, Horvátországot, Bosznia-Hercegovinát, Macedóniát és a maradék Kis-Jugoszláviát. Ez nem igazán Közép-Európa, hiszen Macedóniát és Bulgáriát sohasem sorolták a közép-európai országok közé, inkább „Köztes-Európa”: nem Mittel-Europa, hanem Zwischen-Europa.

Európa „köztes” régiója két nagy és hagyományos civilizáció: Nyugat és Kelet között éli a maga történelmi életét, küszködik kedvezőtlen adottságaival, keresi önmagát és helyét a nemzetek, a régiók között, és ennek következtében politikai és szellemi arculatára bizonyos „kettősség” nyomja rá bélyegét. A térség szüntelenül Nyugat felé igyekszik, a nyugat-európai nemzetek korábban virtuális és most már valóságos közösségéhez szeretne tartozni, mégis nehezen tud szabadulni azoktól a kötődéseitől, amelyek egy keleti jellegű civilizáció körében jelölik ki helyét. Amikor kulturális identitását megfogalmazza, egyértelműen és öntudatosan a nyugati kultúrkörben látja önmagát, és valóban, többnyire erről tanuskodik irodalma és művészete, például a magyar vagy a lengyel romantika és a román vagy a cseh avantgárd minden tekintetben nyugati jellegű szellemi képződmény. Hatalmi és igazgatási szerkezeteinek működését vagy éppen politikai vezetőinek morális szokásait és szavahihetőségét mégis könnyen azonosítható tulajdonságok kötik a kelet-európai civilizáció sajátos hagyományaihoz.

Integrációs stratégiák és valóságos integrációk több alkalommal is létrejöttek a „köztes-európai” régióban azóta, hogy az itt élő népek, nagyjából a Krisztus születése utáni első évezred végétől, beilleszkedtek a

keresztény Európa nemzetei közé. (Ilyen volt például a Magyar, illetve a Lengyel Királyság a középkorban, a XVIII. században felemelkedő dunai Habsburg-monarchia, s valójában integrációs kereteket hoztak létre a hosszú évtizedeken keresztül fennmaradt és működő, aztán a szemünk láttára széthulló csehszlovák és jugoszláv államalakulatok, és volt bizonyos integrációs szerepe a korábbi „szocialista” gazdasági, politikai és kulturális együttműködésnek is. Ezek az integrációk mindazonáltal rendre megbuktak és felbomlottak, és valójában az a „közép-európai” identitás is szétzilálódott, fellazult és megszűnt, amely részlegesen kialakulni látszott a régió népeinél, különösen a kultúra és azon belül is elsősorban az irodalom világában. Mára „Köztes-Európa” szétesett; vannak országok, nemzetek, mint például a csehek és a lengyelek, amelyek egyértelmű határozottsággal nyugat-európai jellegűnek nyilvánítják magukat, a magyaroknál, a horvátoknál, a szlovákoknál és – főként az erdélyi – románoknál élnek bizonyos közép-európai nosztalgiák, mások, például a szerbek, a bosnyákok, a macedónok, a bolgárok, a (regáti) románok egyértelműen a délkelet-európai (balkáni) régió hagyományos politikai kultúráját örökítik tovább. „Köztes-Európa” népei kétségtelenül bizonyos kulturális identitászavarral küszködnek, politikai életük belső anomáliái, ellentmondásai is részben erre az identitászavarra vezethetők vissza.

A REGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS STRATÉGIÁJA

A „Köztes-Európában” lakó népek egymásra találásának, együttműködésének eszméjéhez hagyományos nosztalgia fűzi a magyar gondolkodást. Különösen a huszadik században, és különösen akkor, midőn a gondolkodó magyarok úgy látták, hogy a nyugati világ nem érdeklődik igazán a sajátosan magyar tapasztalatok és törekvések iránt. A Nyugat szellemi táborában, főleg Adynál, de másoknál, például Babitsnál és Móricznál is, mindig erősen hatott a közép(köztes)-európai kisépek szolidaritásának gondolata. Később, a trianoni béke rendezéssel kapott történelmi sokk után igen sokan látták úgy, hogy a magyarság elszigetelt helyzetéből úgy tud kitörni, és a kisebbségi magyar közösségeket úgy tudja megvédeni, ha a szomszédos népekkel keres összeköttetést és valamiféle kiegyezést. Ezt a kölcsönös megbékélésre és összefogásra épülő stratégiát olyan írók és gondolkodók képviselték, mint József Attila, Illyés Gyula, az erdélyi Kós Károly és Balogh Edgár, a felvidéki Fábry Zoltán vagy a legnagyobb eszmei erővel és következetességgel a romániai útinaplót író s közép-európai folyóiratot tervező Németh László, aki például *Most, punte, silta*

című tanulmányában a következőket jegyezte fel: „Akár dunai, duna-kárpáti, közép-európai, kelet-közép-európai vagy kelet-európai népeknek tituláltuk magunkat szent összevisszaságban, abban megegyeztünk, hogy annak, ami összeköt, erősebbnek kellene lennie, mint ami elválaszt. Ha tőlünk függ, mi »most«-okkal, »punté«-val, »siltá«-val rakjuk meg nemcsak a Duna és Dráva hátát, de a kárpáti bukópatakat is.”

A magyar értelmiség – különösen az írók – közép-európai szellemi stratégiája és nosztalgiája igen eleven maradt a mögöttünk levő történelmi évtizedekben, és ilyen maradt a rendszerváltás után is. Erről tanúskodnak azok a mindig újraeledő remények, amelyek a „visegrádi” vagy a „közép-európai” együttműködés eszméje körül lobbantak fel. Szerepük volt ezeknek a reményeknek – eszméknek és nosztalgiáknak – a magyar külpolitikai és geopolitikai stratégia alakításában is: gondolok például az úgynevezett „alapszerződések” kidolgozására vagy a jelenlegi kormány diplomáciai erőfeszítéseire; ennek beszédes bizonyosságai azok a tárgyalások, amelyeket a magyar miniszterelnök a legutóbbi hetekben is Romániában, Szlovákiában vagy Albániában folytatott.

Miként ez szélesebb körben tudott, a magyar külpolitikát, legalábbis az 1989–1990-ben bekövetkezett „rendszerváltó” történelmi fordulat óta, három nagy prioritás határozza meg: az ország európai integrációjának, a szomszédokkal kialakítandó jó viszonynak és a kisebbségi magyarság védelmének hármass követelményrendszere. Ezeket a követelményeket eddig egyetlen, a rendszerváltás után hivatalba lépő kormány sem kérdőjelezte meg, legfeljebb más-más hangsúllyal képviselte őket. Így az első, jobbközép kormány a kisebbségvédelemnek, a szociálliberális kabinet az európai integrációnak és ennek alárendelten a szomszédügyi politikának adott nagyobb nyomatókat. Az tehát szinte természetes dolognak tekinthető, hogy a jelen jobbközép kormány ismét fel kívánja erősíteni a kisebbségvédelmi stratégiát, miközben természetesen folytatnia kell az elődei által kialakított integrációs, illetve szomszédügyi politikát.

Így, legalábbis meglátásom szerint, nem arról van szó, hogy az új kormánynak át kell rendeznie a külpolitikai prioritásokat, inkább arról, hogy egyensúlyos helyzetüket helyre kell állítania. Vagyis úgy kell az integrációs és a szomszédügyi politikát alakítani, hogy közben ne kerüljön háttérbe a kisebbségvédelem, ne sérüljenek a szomszédos országok magyar közösségeinek érdekei, és ezek a közösségek meggyőződhetnek arról, hogy a budapesti politika igenis kiáll mellettük a kétoldalú kapcsolatok, illetve az európai integrációs politika alakítása során. Egyébként nyilvánvaló, hogy maguknak a magyar kisebbségi közösségeknek is igen fontos érdekük az, hogy Magyarország korrekt viszonyban legyen

szomszédaival, eredményeket érjen el az európai integráció terén, és így maga a kisebbségvédelmi stratégia – és mellette természetesen az európai integrációs stratégia – követeli meg a jó szándékú és nyílt, egyszersmind bátor és bölcs szomszédági politikát. Ettől a politikától nem idegenek az új kormányzat elképzelései, sőt miként ezt Martonyi János külügyminiszter több alkalommal – legteljesebben a választások előestéjén közreadott *Európa, nemzet, jogállam* című könyvében – kifejtette, a magyar külpolitikának arra kell törekednie, hogy az európai integráció mellett, illetve azzal összhangban, azt kiegészítve egyengesse a közép-európai régió integrációját, új lendületet adva annak a folyamatnak, amelyet a kilencvenes évek elején a „pentagonale”-országok (Olaszország, Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia), illetve a „visegrádi hármak” – Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország – tervezett együttműködése indított útjára, és a közép-európai térség igen veszedelmes újabb dezintegrációja – Csehszlovákia felbomlása, a jugoszláviai etnikai háború és legutóljára a kosovói albánok tömeges elűzése, majd a jugoszláviai légi háború – számolt fel. A közép-európai együttműködés geopolitikai érdekek által meghatározott követelménye mindenképpen építő jellegű szomszédági politikát kíván; az új magyar külpolitikának már csak ezért is fenn kell tartania a korábbi szomszédági politika eredményeit.

Magától értetődik, hogy a szomszédági politika szerkezete, a stratégia hangsúlyai megváltoztak a kilencvenes évek eleje, a rendszerváltás nagy reményeket hordozó időszakára. A közép-európai régióban több áttrendeződés is végbement az utóbbi közel tíz esztendő során: több ország előrehaladt a belső stabilitás létrehozásában és a nyugati demokráciák politikai normáinak érvényesítésében, más országokban viszont etnokratikus, etatista rendszerek jutottak hatalomra, és ennek következtében is kiújultak a régebbi keletű nemzeti konfliktusok. Több országban is megjelentek és teret nyertek a jobboldali radikalizmus és az intoleráns nacionalizmus csoportjai; Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban és Szlovéniában kevésbé, ám bár a „fajvédő” és antiszemita csoportok kisebb mértékben ezekben az országokban is bizonyos befolyáshoz jutottak, Romániában, Horvátországban meglehetősen nagy politikai jelenléttel, korábban Szlovákiában, Jugoszláviában (Szerbiában) pedig folyamatosan kormányzati szerephez jutva.

A magyar kormány már hosszú évek óta a lengyelekkel, a csehekkel, a szlovénekkal, a bolgárokkal és az osztrákokkal tudott eredményesen együttműködni a regionális tennivalók megoldásában. Ehhez persze a jövő tekintetében arra is szükség van, hogy az új prágai vezetés nagyobb érdeklődéssel forduljon a közép-európai régióhoz, és a bécsi kormány

térjen vissza az osztrák politikának ahhoz a korábbi geopolitikai elképzeléséhez, amelynek értelmében hidat próbált építeni a nyugati világ és az akkor még szovjet függőségben élő közép-európai országok között. Egészen különleges külpolitikai megfontolásokat és stratégiát kíván a Zágrábbal, illetve a Bukaresttel és Pozsonnyal felépítendő kapcsolatok rendszere. Magyarország ma igen nagy érdeklődéssel és rokonszenvvel találkozik Horvátországban (néhány esztendeje minderről magam is szereztem kedvező tapasztalatokat), a horvát gazdaság helyzete meglehetősen stabil, és az ország sikeresen túljutott a jugoszláv belháború okozta megpróbáltatásokon. Az átfogóbb magyar–horvát együttműködés körül mégis nagyobb óvatosságot kíván a jugoszláviai helyzet állandó stabilitáshiánya. Emiatt tanúsítanak nagyobb tartózkodást Zágrábbal szemben az Európai Közösség államai is.

A legtöbb lehetőséget mindazonáltal most a magyar–román és a magyar–szlovák kapcsolatok kedvező alakulása kínálja: Bukarest több alkalommal kinyilvánította határozott érdekeltségét abban, hogy a két ország viszonyában fordulat következék be, és Magyarország egyértelműen támogassa a román demokratikus kormány euroatlanti törekvéseit. Ugyanez mondható el az új, demokratikus pozsonyi kormányról is. Tekintettel az erdélyi és a szlovákiai magyarság érdekeire, ezeket a kívánásokat a magyar kormánynak és a hazai közvéleménynek semmiképpen sem szabadna elhárítania. Azt azonban figyelembe kell venni, hogy mind a román, mind a szlovák társadalomban igen mély gyökereket eresztett a kisebbségellenes intolerancia, és figyelni kell arra is, hogy Bukarest és Pozsony milyen mértékben elégíti ki az erdélyi, illetve a szlovákiai magyarság jogos követeléseit. Ebben a tekintetben szimbolikus szerepe lesz annak, hogy a román kormány végül milyen álláspontra jut az önálló erdélyi (kolozsvári) magyar egyetem helyreállításának ügyében, és a szlovák kormány milyen mértékben hajlandó támogatni az ott élő magyarság nyelvhasználati és kulturális – sőt magyar felsőoktatásra irányuló – törekvéseit.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉSI STRATÉGIA KONFLIKTUSAI

A közép(köztes)-európai együttműködés mindazonáltal a stratégiai belátások és a jó szándékú megegyezési kísérletek ellenére sem haladt előre azzal az eredményességgel, amelyet sokan vártak és reméltek a rendszerváltozás után. És ezt nem pusztán az magyarázza, hogy a kisebbségi kérdés szinte mindenütt – természetesen a magyar térségi politika alakulásában is – feszültségkeltő tényezőt jelent, és egy adott, a

napi politikai gyakorlat során kiéleződött kisebbségpolitikai konfliktus – például a szlovákiai nyelvhasználati törvény vagy a romániai magyar egyetem ügye – olykor hosszú hónapok közeledési politikájának az eredményeit kérdőjelezi meg.

A kívánatos közép-európai integrációt mindig is igen súlyos tehertételek nyomasztották – a nacionalizmusoktól azokig a Közép-Európában is érvényesülő történelmi és civilizációs különbségekig, melyek a nyugati, valamint a keleti kereszténységet, kultúrát és mentalitást jellemzik. A nyugati és a keleti mentalitás és politikai kultúra között meglevő különbséget jól példázza „Köztes-Európa” országainak története a kommunista uralom évtizedeiben: a lengyel, a magyar vagy a cseh politikai kultúra – noha közöttük is szembetűnő eltérések voltak tapasztalhatók – egész más karakterjegyeket mutatott, mint a román, a szerb és a bolgár. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az utóbbi évtizedben – a két világháború közötti korszak fejleményeire is alapozva – csökkentek a régió nyugati és keleti övezete közti különbségek. Erre utal például a román, a szerb, a bolgár irodalom és művészet teljesebben kibontakozó nyugati kötődése, európai identitása, amely ezeknek a kultúráknak a helyét mára teljes joggal a nyugat-európai kultúrkörben jelöli ki. Ez utóbbi fejlemény ugyanakkor kétségtelenül erősíti a régió belső kulturális egységét és a közép-európai szolidaritás eszméjét.

A régió belső „törésvonalánál” mindazonáltal mára szinte erősebb feszültségeket okoz az a „kétarcúság”, amelyről ennek az írásnak a bevezetésében beszéltem. Az tudniillik, hogy a „köztes-európai” régió országaira – és politikai kultúráira – egy bizonyos kettősség nyomja rá a bélyegét: ezek az országok minden korábbinál erőteljesebben nyilvánítják ki nyugati elkötelezettségüket, identitásukat, ennek jegyében értek el eredményeket politikai életük, kormányzati rendszerük modernizálásában, demokratizálásában – „európaizálásában”, ugyanakkor számtalan esetben felszínre törnek azok a hagyományok, beidegződések, mentalitásformák, amelyek egy premodern, antidemokratikus és etatista kelet-európai politikai kultúrából valók.

Az elmúlt történelmi jelentőségű évtizedben éppúgy megtaláljuk mindennek példáit, mint az utóbbi hónapok történetében. A romániai magyar egyetem ügyének méltatlan és időnként politikai rémregényekbe illő kezelése, a szlovákiai kisebbségi nyelvtörvény körül tapasztalt huzavona, a kárpátaljai magyar oktatás körül észlelt kormányzati akadékoskodások vagy éppen a szlovéniai úgynevezett „plakátháború” (a Muravidék Jugoszláviához csatolásának nyolcvanadik évfordulóját egy idétlen és gyerekes magyar „irredenta” falragasz zavarta meg, ezt

a rendőrség sajnálatosan túlreagálta, és házkutatást rendezett az ottani magyar önkormányzati szervezet irodájában, természetesen fölöslegesen és eredménytelenül). Nos, mindez még a régi etatista, autoritárius és etnokratikus politikai reflexek meglétét, és ennyiben a régió hagyományos „kétarcúságát” tanúsítja. És ekkor a jugoszláviai (kosovói) történekekről még nem is tettem említést, ezek ugyanis egy még rosszabb „keleti” despotikus és vérengző történelmi hagyományt képviselnek, mint az itt felsorolt anomáliák. Az imént a kisebbségi politikában, a magyar közösségek jogállását és törekvéseit érintő politikában tapasztalt régi etatista (keleti) reflexek továbbéléséről beszéltem, de természetesen lehetne szólni a régió országainak gazdasági vagy társadalmi politikájáról is. A közép(köztes)-európai térség „kétarcúsága” mindenképpen köznapi tapasztalat: regionális politikai, kulturális stratégiánkat persze képviselni és alkalmazni kell a továbbiakban is, azzal azonban számolni kell, hogy ennek a különben építő jellegű és hiteles stratégiának az érvényesítése igen sok megfontolást és alapos körültekintést igényel, a történelmi tapasztalatok szüntelen figyelembevételét követeli meg.

AZ INTEGRÁCIÓS POLITIKA TÁVLATAI

Bár a sokak által kívánatosnak vélt közép-európai integráció komoly nehézségeket jelent, az integrációs készség mindenütt kimutatható. Az általános európai keretekben történő elhelyezkedésnek természetesen együtt kell járnia a regionális megbékélés és együttműködés szándékával; egymással konfliktusban álló országok ugyanis aligha helyezkedhetnek el a kontinentális integrációban. Ezt a követelményt korábban is rendre kinyilvánították a nyugati kormányok, és kétségtelen, hogy a történelmi előzmények által keltett nemzeti konfliktusok elsimításának törekvése belejárt a magyar szomszédsági politika alakításába is. Ugyanakkor szomorú módon az is megfigyelhető volt, hogy az érdekelt szomszédos kormányok – például Pozsony, Bukarest és Belgrád – magyar vonatkozású politikájában, illetve hazai kisebbségpolitikájában nem mindig lehetett érzékelni ennek az európai követelménynek az érvényesítését.

Az integrációs készség eléggé eltérő módon volt és van jelen a különböző közép-európai országok politikájában. Az egyértelmű integrációs készséget tanúsító országok – Lengyelország, Magyarország, Horvátország és Szlovénia – mellett közép-európai kötődéseik vállalása tekintetében némiképpen árnyaltabb a helyzet Csehországgal és Ausztriával, s mint más a kommunista korszak etatista örökségével egyelőre nem teljesen szakított országok integrációs készsége és hatékonysága, bár az

1996-os választásokon hatalomra került román kormányzat is igen ígéretesen kötelezte el magát az integráció mellett, s a szlovák és a bolgár kormányváltás után Pozsonyban és Szófiában is megerősödtek az integrációs politika hadállásai. Jelenleg elsősorban a belgrádi politika merevsége, a Milošević nevéhez fűződő posztkommunista-nacionalista kormányzati rendszer fennmaradása, a jugoszláv állam nemzetközi elszigeteltsége és a nemrég lezajlott kosovói háború miatt Jugoszlávia európai integrációjára nincsen semmi esély (legfeljebb a Vajdaság szerb és magyar lakossága körében tapasztalható erősebb készség az integrációs politikára).

Az integrációs stratégiának ugyanakkor kétségtelenül együtt kell járnia a közép-európai térségben még ma is általános „nemzetállami” etatizmus gyengülésével, sőt lebomlásával. Az állam és a nemzet fogalma ebben a „köztes-európai” térségben igazából sohasem volt azonosítható egymással, noha kétségtelenül van közöttük összefüggés: az államok szinte kivétel nélkül nemzeti közösségekre épülnek, a legtöbb nemzetnek pedig, legalábbis Európában, van saját állama. (Kivétel persze ezen a téren is akad: a baszkoknak, a katalánoknak, a lappoknak, a frízeknek nincs saját államuk, legfeljebb egy másik nemzet államán belül területi és/vagy kulturális önkormányzatuk.) A világ – Európán kívüli – nagyobbik részében azonban a nemzet és az állam fogalma korántsem rendelődik egymás mellé. Vannak nemzetek, amelyek éppen az állami közösség hatására sokféle etnikai elemből jöttek létre: ilyen például a brazil nemzet, és léteznek államok, amelyek több nemzetnek adnak otthont, és ilyen módon bizonyos mértékig „nemzetek felettiek”: ilyen például India vagy Nigéria és Dél-Afrika.

A századvégi-ezredvégi Európában a korábban oly nagy szerepet betöltő „nemzetállami” struktúrák – amelyek végső soron a kontinentális hatalmak vetélkedésének, következképp két pusztító világháborúnak az okozói voltak – ugyanakkor kétségkívül a fellazulás irányába haladnak. Egyrészt az Európai Közösség intézményrendszerének kiépülése és belső kohéziójának szilárdulása következtében, másrészt a regionális hagyományok és identitások jól érzékelhető feléléde miatt. Mindkét folyamat azzal jár, hogy a szuverenitás bizonyos – egyelőre kisebb, később valószínűleg nagyobb – velejárait és következményeit a „nemzetállam” átengedi az uniós, illetve a regionális szervezeteknek, így történik ez még abban a Franciaországban is, amely korábban hagyományosan a „nemzetállami” kizárólagosság és a központosított irányítás történelmi mintája volt, és amelyet ebben a tekintetben több közép-európai állam etatista stratégiája is követett. Nos, újabban a párizsi kormányzat is nagy szerepet ad a regionális önkormányzatoknak – ennek jegyében jöttek

létre az elmúlt évtizedekben azok a regionális szervezetek, amelyek mintegy közbülső kormányzati struktúrát képeznek a megyék és a központi kormány között – és az úgynevezett „eurorégióknak”, amelyek a meglévő államhatár kiiktatásával adnak gazdasági és kulturális szerepet a területközi kapcsolatoknak (például a francia Elzász és a német Baden-Württemberg tartomány között).

Minderről azért beszélek ilyen részletező módon, mert véleményem szerint a közép-európai térségben is igen nagy jövőjük lehet a regionális szerveződéseknek és a határok fölött átívelő „eurorégióknak”. Ilyen „eurorégiók” már léteznek, például Miskolc–Kassa–Ungvár–Szatmárnémeti, Szeged–Arad–Temesvár–Szabadka vagy éppen Szombathely–Zalaegerszeg–Lendva–Maribor–Graz térségében. Ezek a regionális integrációk azonban működésüket tekintve messze elmaradnak a nyugat-európai minták mögött. Valójában csupán némi gazdasági együttműködésre és néhány jó szándékú értelmiségi igyekezetére korlátozódnak, és egy-egy regionális találkozó vagy tanácskozás jelzi azt, hogy a valóságos regionális együttműködés milyen jótékony lehetne, a többi között oldhatná a történelmi múlt által ránk hagyományozott nemzeti konfliktusok ma is tapasztalható görceit.

A nyolcvanas évek végén kibontakozó közép-európai átalakulások óta kétségtelenül bizonyos demokratizálódás ment végbe a régióban: erre vallanak a több alkalommal bekövetkezett kormányzati-hatalmi változások, s erre utal a jogállami rendszerek kiépülése is. A regionális egyeztetés művelete, a közös érdekek felismerése mindazonáltal többnyire most is elmaradt. Elsősorban annak következtében, hogy nem sikerült megszabadulni azoktól a „nemzetállami”, sőt etnokratikus mítoszoktól és uralmi berendezkedésektől, amelyek korábban politikai dezintegrálódásra és nemzeti-etnikai konfliktusokra ítélték a térségben élő népeket. Nem sikerült levetkezni „Köztes-Európának” azt az arculatát, amely máig őrzi a keleti jellegű politikai kultúra bélyegét. Holott az európai integráció közös kívánsága következtében most nyílnának utak a regionális kiengesztelődés és együttműködés felé. Ahogy mindez Európa nyugati felében korábban már nagy sikerrel végbement. A regionális szerveződések ezt a térségi együttműködést, a közép-európai és ezzel együtt az európai integrációt segítenék elő.

C. E. T., 1999. 10. sz. 5–16.

■ TERMÉSZET, TÁJ, RÉGIÓ

Regionális irodalmak

Európa valamikor a régiók Európája volt, s valamely terület gazdasági, kulturális és politikai megszervezését nem az állami vagy birodalmi kormányzat, hanem a helyi hatalom végezte. Ezek a regionális egységek, tartományok és országrészek saját hagyományaik szerint fejlődtek, és persze előfordult, hogy idővel önállósították magukat, s kiválva a feudális állam keretéből szuverén országok lettek. Többnyire azonban megmaradtak a magasabb államszervezetek keretében: ezekből a magasabb és átfogóbb szervezetekből lettek később a nemzetállamok. E nemzetállamok, különösen azok, amelyek csak a XIX. század második felében jöttek létre, mint Németország vagy Itália, mindazonáltal későbbi fejlődésük során is fenntartották a belső régiók kereteit, mi több, ezek a keretek az államstruktúra felépítésében is szerepet kaptak, például Németországban, amelynek államszervezetén belül a tartományok: a „Landok” jelentékeny autonómiát élveznek. Hasonló gazdasági és politikai jellegű régiók kaptak szerepet Nagy-Britanniában (a történelmi országok: Anglia, Skócia, Wales és Észak-Írország révén), Ausztriában (az egykori „örökös” tartományok által), Olaszországban, újabban a decentralizált módon szervezett Spanyolországban, sőt Franciaországban, ahol a hagyományosan igen erősen érvényesülő központi hatalom néhány fontos kormányzati feladatot a tradicionális országrészek („région”) hatáskörébe utalt. Köztudomású, hogy a regionális autonómia elve érvényesül igen széles körben Svájc államéletében is: a kisebb régiók – az egy-egy magyarországi járásnak, megyének megfelelő –, kantonok igen széles körű önkormányzat alapján intézik belső ügyeiket.

A nemzeti államok kialakulásához hasonlóan a nemzeti irodalmak is a regionális irodalmi kultúrák közeledése, illetve egyesülése révén jöttek létre, mindazonáltal érezhetőek voltak akár a XIX. akár a XX. században azok a törekvések is, amelyek a korábbi regionális hagyományok felújítását tűzték célul maguk elé. Mintha az államépítő és ennek megfelelően a nemzeti egység megteremtésére irányuló politika erősen központosító törekvéseivel szemben időről időre új öntudatra ébredtek volna a tradicionális történelmi és kulturális képződmények, a nemzeti kereten belül külön színeket képviselő népcsoportok, a nemzeti kultúrán belül külön karaktert mutató kulturális regionalizmusok.

A XX. század első négy évtizedében Európa-szerte elterjedi „szellemtörténeti” iskola, amely kétségtelenül új gondolkodást és szemléletet hozott a XIX. század második felében uralkodó pozitívizmus után, nagymértékben kedvezett a regionális irodalmak elismerésének. Általános visszhangot keltett két német tudós, August Sauer és Josef Nadler

„tájirodalmi” elmélete („Landschaftstheorie”), amely a nemzeti irodalom történelmi tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalmon belül meg kívánta különböztetni a porosz, a szász, a bajor, a sváb, a thüringiai, a sziléziai, a szudéta és más hagyományokat. Ezt az elméletet legátfogóbb módon Josef Nadler *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* című, igen részletes képet adó – négy vaskos kötetben megjelent – munkája dolgozta ki. A helyi irodalmi hagyományok ápolását, az irodalmi regionalizmusok fenntartását szorgalmazta a német „Heimatchichtung”, illetve a francia „régionalisme” szellemi irányzata is. Az előbbi a német vidéki élet ábrázolását, a „romlatlan” falusi szellem kifejezését tűzte ki célnak maga elé, s a kulturális törekvéseket úgymond egységesítő városi irodalom ellen lépett fel tulajdonképpen konzervatív eszmék alapján. Irodalmi képviselői közül Hermann Stehr a sziléziai, Emil Strauss a sváb, Hermann Löns a porosz, Eduard von Keyserling a brandenburgi, végül Peter Rosegger a stájerországi osztrák regionális hagyományokat kívánta képviselni, illetve életre kelteni. A francia regionalisták is a vidéki élet ábrázolására, a hagyományos „népi lélek” megszólaltatására törekedtek, midőn valamely franciaországi táj vagy éppen egy Franciaországon kívüli francia népközösség tradíciójának és lelkületének kifejezéseit tekintették feladatuknak, ilyen módon vált Henri Bosco a provanszál, Maurice Genevoix a Loire menti, Henri Queffélec a bretagne-i, Charles Ferdinand Ramuz a svájci, illetve Louis Hémon a québeci – azaz a kanadai francia – regionalizmus írójává.

Magyarországon kevésbé alakultak ki a feudális regionalizmusnak azok az intézményei és hagyományai, amelyek a kontinens nyugati és déli részén oly elevenek és hatékonyak voltak. A középkori magyar állam szervezetében csupán a „társországi” státust élvező Horvát–Szlávonországnak, a több-kevesebb időre a magyar államhoz kapcsolt balkáni bánóságoknak és az erdélyi vajdaságnak volt a nyugat- és dél-európai regionális struktúrákhoz hasonló helyzetük. Kulturális régiók azonban a történelmi Magyarországon belül is létrejöttek, noha nálunk, ellentétben mondjuk a Német Birodalommal, nem voltak igazán meghatározók az országrészek szerint történő kulturális elkülönülések, s talán csak az erdélyi magyar szellemi életnek volt valamelyest elkülönülő kulturális hagyománya és identitástudata. Ezt nemcsak az önálló erdélyi fejedelemség kultúrája mutatta, hanem azoknak a korai „transzilvánistáknak”, például Apor Péternek és Cserei Mihálynak a korai munkássága, akik Erdélynek a Habsburg Birodalomba történt betagozása, vagyis a magyar korona országainak közösségébe való visszatérése után adtak nagyobb hangsúlyt annak, hogy fenn kell tartani az erdélyi hagyományokat és

identitást, illetve később azoknak az íróknak, publicistáknak és államférfiaknak, például Kemény Zsigmondnak a tevékenysége, akik ugyancsak nagy meggyőződéssel hangoztatták azt a követelményt, hogy Erdélynek a maga szellemi, politikai tradícióját kell követnie.

A magyar irodalom történeti önismeretében, szemben a magyar politikai kultúra imént vázolt regionális jellegű változataival, voltaképpen szokatlan az írói egyéniségek és az irodalmi művek regionális szempontú szemlélete és vizsgálata. Irodalmunk sok évszázados fejlődésében a regionális szempontoknak, a „helyi színeknek”, a történelmi és kulturális hagyományoknak is kétségtelenül volt szerepük, ám valószínűleg közel sem olyan mértékű, mint például a regionális hagyományokat talán leginkább képviselő német irodalomban. Voltak természetesen irodalomtörténeti kísérletek nálunk is, amelyek a magyar irodalom történeti rendszerezése során irodalmi kultúránk regionális tagozódását vették alapul, és az egyes táji hagyományok éles szembeállítására révén próbáltak meglehetősen mérésnek tetsző következtetésekre jutni. Hirtelen két ilyen elméletre utalnék: Vahot Imre *Dunai és tiszai költők és Kazinczy Ferenc művésziskolája* című, 1844-ben megjelent tanulmánya a magyar nemzeti irodalom három regionális hagyományát, illetve karakterét különíti el, a „dunai” költőket epikus, a „tiszaiakat” drámai, a felvidékieket pedig lírai tehetségként jellemezve. Közel egy évszázaddal később, 1930-ban Farkas Gyula *A magyar romantika* című művében tett kísérletet arra, hogy a regionális tradíciók jegyeivel magyarázza a születő romantikus irodalom változatait. (Különösen a dunántúli író, Kisfaludy Károly és Vörösmarty tájjal kapcsolatos élményvilágát mutatta be úgy, mint a nemzeti romantika egyik forrásvidékét.) Ezek az elképzelések azonban nem érintették komolyabban a magyar nemzeti irodalom szemléletét és történetének feldolgozását; irodalomtörténet-írásunk – a múltban és a jelenben egyaránt – nem regionális, hanem eszme-, irodalom- és stílustörténeti szempontok, illetve vizsgálatok nyomán rajzolt képet a hét évszázados magyar irodalmi kultúráról, s a tájélmények vizsgálata csupán színezte ezt a képet, mint ahogy színezte az írók történelmi ismereteinek és élményvilágának elemző vizsgálata is.

A TÁJIRODALOM HAGYOMÁNYAI

Irodalmunk regionális hagyományai éledtek fel, voltaképpen kényszerű módon, a trianoni szerződés és a történelmi Magyarország felbomlása következtében, a kifejlődő magyar kisebbségi irodalmakban: Erdélyben, a Felvidéken és a Délvidéken. A regionális irodalmak kibontakozásának igénye azonban nemcsak a magyar kisebbségi literatúrákban jelent

meg, hanem a magyarországi irodalomban is. A két világháború között, különösen a harmincas években, ismét napirendre került a kulturális decentralizáció ügye, s egyre-másra szerveződtek meg a nagyobb magyar vidéki városok irodalmi társaságai, szellemi műhelyei és kulturális folyóiratai. Ilyenek jöttek létre Debrecenben, Szegeden, Pécsen, sőt Székesfehérváron és Kőszegen is, s jól kirajzolható jellegzetességgel éltek fel egyfelől a „dunántúli” (a „pannóniai”), másfelől az „alföldi” irodalmi hagyományok – azok a szellemi tradíciók, amelyeket egyfelől a dunántúli Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és Babits Mihály, másfelől az alföldi Csokonai Vitéz Mihály, Arany János és Móricz Zsigmond képviselt.

A „helyi színek” („couleur locale”) és a regionális hagyományok megjelentek a magyar költészetben is. Ebben a vonatkozásban érdekes tanulságokkal szolgál, ha mérlegre helyezzük a *Nyugat* 1919–1920 után fellépő nemzedékeinek, az úgynevezett „második” és „harmadik” generációinak a költészetét. E nemzedékek költői általában a természet ősi nyugalomában és tündéri idilljében kerestek menedéket a társadalmi létben dúló küzdelmek elől. Szabó Lőrinc (*Föld, erdő, Isten*), Fodor József (*Lihegő erdők*), Erdélyi József (*Világ végén*) és Berda József (*Öröm*) ugyanúgy a természet ölében találta meg az áhitott békeséget, mint néhány esztendő múltán Radnóti Miklós (*Pogány köszöntő*), Vas István (*Őszi rombolás*) és Zelk Zoltán (*Ülj asztalomhoz*). A magyar líra tájszemléletében mindazonáltal meglehetősen nagy változás ment végbe alig egy évtized folyamán. A fiatal Szabó Lőrinc vagy Radnóti Miklós idilli tájai még a költői képzelettől nyerték alakjukat és színeiket. Az a „benső táj”, amelynek természeti képét és pásztori életét klasszikus minták és nosztalgiaák ihlették, egészen más jellegű volt, mint a harmincas években kibontakozó költészet természeti világa. Ez a természeti világ már nem bukolikus minták, hanem valóságos hazai tájak hatására született. Szerb Antal kis esszéje, a *Természet vagy táj* szellemesen különbözteti meg a két fogalmat. A természet fogalma szerinte a városi civilizációban kialakult mesterkéltég elutasítását, panteista sejtelmeket rejt magában, ezenkívül erősen emocionális jellegű: „A természetbe belevetítik az emberi érzésvilág egész gazdagságát, a természet vidám, melankolikus, sivár, ujjongó, játékos, vigasztaló, Érosszal telített, haragvó.” A táj fogalma ezzel szemben nem rekeszti ki magából a társadalmi és történelmi mozzanatokot. Nem kíván romantikus kivonulást a civilizációból, történelmi és kulturális hagyományokra utal: „A tájba beletartozik az ember és az ember műve is. Fontos színe a város a hegy lábánál, a távoli falvak, várak és kolostorok... Mindezek etnikai vagy művészeti milyensége

még a tisztán természeti jelenségeknél is erősebben befolyásolja a táj jellegét.” A természet fogalma mintegy a költészet mitologikus fogalmai közé tartozik, a táj fogalmának kultúrtörténeti jellege van. „...a természet – mondja Szerb Antal – a historikus, időtlen fogalom, szinte ellentéte a történelemnek, a táj pedig csupa történelem.”

Ez a történelmi tájfogalom jelenik meg a két világháború közötti korszak költőinél. A verseikben alakot öltő táj nemcsak menedéket kínál a társadalomban dúló válságok elől, biztonságot is ad, feladatot is kijelöl. A költő a táj meghitt világában érzi otthon magát, a táj hagyományai alakítják kultúráját, elmerül történelmében, felelősséget vállal népének sorsáért. Ennek az otthonosságnak, hagyománynak és felelősségnek a jegyében lesznek a két háború közötti korszak – a „nyugatos” áramlatok, illetve a kibontakozó népi irányzat – költői valamely történelmi táj követői és énekesei. Vas István és Rónay György „történelmi tája” Budapest, Weöres Sándoré, Jankovich Ferencé és Takáts Gyuláé a Dunántúl, Kiss Tamásé az Alföld, Jékely Zoltáné, Dsida Jenőé, Szabadi Lászlóé, Kiss Jenőé Erdély, Győry Dezsőé a Felvidék, Berkó Sándoré és Sáfáry Lászlóé Kárpátalja, Dudás Kálmáné és Fekete Lajosé a bácskai táj.

Valójában két olyan „klasszikusnak” nevezhető tájegysége van a magyar irodalomnak, amely nemcsak a maga természeti képével, hanem történelmi hagyományaival is mély nyomot hagyott irodalmunk sok évszázados történetében és (mondjuk így): „lelkiségének kialakulásában. Ez a két táj: a Dunántúl és Erdély – a kettő mintha a magyarság „kollektív” pszichéjének két alapvető változatát is meghatározná, egy kettős (és egymást szerencsésen kiegészítő) mentalitás- és irodalomtörténeti tradíciót.

DUNÁNTÚLI IRODALOM

A Dunántúl mint kulturális és „lelki” táj valóban saját világával és történetével van jelen irodalmunk, általában a magyar szellemiség történetében. Ebben a történeti vagy éppen költői tradícióban egyaránt szerepe van a Dunántúl természeti képének, történetének, kultúrájának és népkultúrájának. A táj természeti képéről alighanem Babits Mihály adta a legjellemzőbb képet, midőn 1940-es *Itália és Pannónia* című írásában az olasz tájhoz hasonlította dunántúli szülőföldjét:

„A mai Pannónia csupán egy táj. Nem lakja külön egységes népfaj, s nincs politikai különállása. Mi jogosít föl mégis egységet látni benne? Mi bátoríthatja föl a vakmerő és kötőszót, hogy nevét összekösse az Itália varázsos nevével? A tények sokasága itt nem

jelent semmit. Aki azonban maga is pannóniai és Itália szerelme-
se, annak számára a kérdés felesleges, szinte értelmetlen. Lelki
dolgozatról van szó, s a tájaknak is van lelkük. Ha létezik az emberek
között *Wahlverwandtschaft*, miért ne lehetne ilyesmi a tájak között
is? A latin és pannon lélek igazi viszonyát talán nem is a hatások
és tényleges kapcsolatok mutatják. Pannónia legnagyobb költőjét,
Vörösmarty Mihályt, alig érte közvetlen itáliai hatás. Szelleme
mégis sokkalta latinabb, mint más tájakról való nagyjainké, s ze-
néje, a színei olykor Vergiliust, olykor Dantét juttatják eszünkbe. A
pannóniai táj titkos és mély latinsága zenél benne.

Miben áll ez a latinság, mi a titka és lényege, ki tudná szavakkal
meghatározni? Ruskin egyszer megpróbálta osztályozni a tájakat,
színeikkel jellemezve, s Itáliát »kék táj«-nak nevezte. Én is kéknek
neveztem Pannóniát ifjonti versemben. »Gömbölyű, szelíd, szín-
játészó, kék vidék...« Igazában azonban egyik vidék sem kék, mind
a kettő tarka és változatos színű. Tarkaságuk enyhe és kulturált
tarkaság, mely foglalkoztatja, meglöki, bebútorozza a képzeletet,
s mégsem teszi azt sötétté s nehézé. Szelíd, latin, zenélő tarkaság.
Ilyen tájakat szánt az Isten az emberi szellem édes otthonául.”

Több mint három évtizeddel a most idézett vallomás születése előtt
Babits valóban szép versben hasonlította össze Itáliát és Pannóniát. *Itália*
című, 1908 augusztusában keltezett szonettjében mindazonáltal nemcsak
a táj természeti képében található hasonlóságra utalt, hanem arra is,
hogy a Dunántúl múltja ugyanúgy személyes érzelmeket kelthet, mint
a történelmi emlékekben oly gazdag olasz föld. Babits így beszél:

*Itália! tudom városaid csodálni,
hol dús sikátoron vidám nép bizsereg.
Lázás az ily szűk út, mini testben kék erek,
s nemes, habár hanyag, szennyében is királyi.*

*Vonzanak íveid s tűnt fényed palotái,
árkádod, oszlopod, a sugaras terek,
hol elszédülnek az ideges emberek;
vonzanak a sötét toronylépcsők csigái.*

*De nem kékebb eged és a dombod se zöldebb,
mint honni dombjaink, s a dunántúli ég,
e gömbölyű, szelíd, színjátészó kék vidék.*

*S olasz szív nem lehet emlékektől gyötörtebb
a vén boltok alatt, az ősök piacán,
mint én, ha földeden bolyongok, bús hazám!*

Igen, a Dunántúl történelmi és kulturális táj, méghozzá a magyar nemzeti kultúra tárgyi emlékekben és régi nagy szellemi értékekben talán leggazdagabb otthona. Várkonyi Nándor *A Dunántúl történelmi hivatása* című, 1941. június 7-én a pécsi Janus Pannonius Társaságban tartott felolvasása számos történelmi adatra, adalékra hivatkozva bizonyítja ezt. Elsősorban a Szent István által megindított és az Árpád-házi uralkodók által következetesen folytatott keresztény országépítés hatalmas művére és gazdag eredményeire hivatkozik, midőn a következőket írja: „Az országépítés nagy színpada Pannónia: ez a legtisztább magyarság európai fészke. Az első fejedelem, aki Európa felé is tekint, Esztergomot teszi székhelyévé: felépítteti az első magyar várat, benne palotáját és az első keresztény templomot; ő veti meg alapját a pannonhalmi monostornak is. Esztergomban születik és keresztelkedik meg fia, István, aki Fejérvárt emeli székvárosává, s ide hívatva a velencei Szent Márk-templom mestereit, bazilikát emeltet velük családi szentélyül és temetkezőhelyül. A királyné városa Veszprém, az érsek Esztergomban székel. Pannonhalmán szállnak meg Nyugat hírnökei már Géza idejében, s megteremtik a nyugatias magyar művelődés első fellegvárát. A hittérítésnek, vagyis a magyarság új irányú civilizálásának munkáját három dunántúli bencés kolostor indítja el: a pannonhalmi, a pécsváradi és a bakonybéli. A pannonhalmi szerzet könyvtára a XI. században 80 kódexet számlál, míg a 200 évvel régebbi és gazdag kremsmünsteri apátság Ausztriában csak hatvanat, melyet a népes szerzet 30 év alatt mindössze hússzal szaporít. Ugyanekkor Bakonybélben 87 kódexet találunk, köztük négy kincset érő drágaságot. Pécsváradon pedig 35-öt. A megtérített nép hitéletét először a veszprémi és a győri püspökség szervezi, azután következik Nyitra, Vác, Kalocsa, Eger, Csanád. István tíz püspöksége közül öt dunántúli; a király személy szerint hét templomot emel, ezekből hatot a Dunántúlon. Kilenc kolostor közül az említett pannonhalmin, bakonybélben és pécsváradin kívül még négy épül itt István idején – az ország egyéb részein kettő. A zóborhegyi remetekláster még István előtti eredetű. Mindezek a magyarság új irányú művelődésének, az írás- és könyvműveltségnek középpontjai.”

Valóban, a Dunántúl hagyományosan a magyar irodalmi kultúra, a „könyvműveltség”, a keresztény egyházi kultúra (nemcsak a katolikus hagyomány, mint Pannonhalma, Zirc, Esztergom, Veszprém, Pécs, Győr, Szombathely, hanem a protestáns is, mint Pápa és Sopron) a magyar

„latinitás”, a magyar „európaiság” otthona és műhelye. Ezt tanúsítja építészeti kultúrája: az egykori várak romjai, a román, gótikus és barokk székesegyházak, az egyszerű falusi templomok, a kastélyok, az udvarházak, akár a népi építkezés emlékei, az a jellegzetesen hazai fogantatású „parasztbarokk”, amelyet leginkább a Balaton-felvidék, Somogy és Zala falvaiban találhatunk meg. Ugyanezt a szellemiséget őrzi a dunántúli népi kultúra és népművészet, a hímzések, a faragások, az agyagművéség tárgyi világa (Takáts Gyula írt szép verseket ennek a dunántúli népi kultúrának a tárgyi emlékeiről).

A Dunántúl és a dunántúliség hagyományát elsősorban mégis az irodalom, kivált a költészet hordozza, hiszen Pannónia mindig a Magyar Múzsza kedves otthona volt. A régiségben a Pécssett lakozó Janus Pannonius, majd a horvát főnemesből dunántúli magyar költővé – és hadvezérré – vált gróf Zrínyi Miklós, később Faludi Ferenc volt a dunántúli táj és história énekesé. A magyar romantika kifejezetten a Dunántúl költészetében virágzott fel: Berzsenyi Dánielnél, a két Kisfaludynál, Vörösmartynál, aki a Dunántúlról is valósággal „költői enciklopédiát” adott. A XX. század magyar költészetében is egyik vezető szólamként van jelen a dunántúliség: Babitsnál és Illyésnél, majd Weöres Sándornál, Takáts Gyulánál, Jankovich Ferencnél, Csorba Győzőnél, Somlyó Györgynél, később Nagy Lászlónál, Juhász Ferencnél, Kormos Istvánnál, Fodor Andrásnál, Csoóri Sándornál, Kalász Mártonnál, Ágh Istvánnál, Bella Istvánnál, Parancs Jánosnál. És persze az elbeszélő irodalomban: korábban báró Eötvös Józsefnél, illetve Jókai Mórnál, aki a dunántúli táj és élet egyik legcsillogóbb krónikása volt, később a táj középkori múltjáról oly életszerű és gazdag freskókat festő Kodolányi Jánosnál, a dunántúli parasztpolgárok és értelmiségiek életét megörökítő Németh Lászlónál és Tatay Sándornál, vagy a második világháború utáni írónemzedékekhez tartozó Kamondy Lászlónál, Szabó Istvánnál, Galgóczi Erzsébetnél, Szakonyi Károlynál, Rákosy Gergelynél, Lázár Ervinnél, Vathy Zsuzsánál. Ők nemcsak a magyar életnek, hanem dunántúli szülőföldjüknek is hiteles krónikásai.

ERDÉLYI IRODALOM

A magyar irodalom másik „klasszikus” régiója, amely egyrészt mint az irodalmi kultúra tárgya, másrészt mint forrásvidék hagyományosan igen nagy szerepet kapott literatúránk történetében, Erdély volt. Maguk az erdélyi írók is a tájban – ennek természeti képében és magában az ember alkotta tájban (Sötér István találó kifejezésével: a „második természet-

ben”) – jelölték meg azt az ihlető erőt, amely az erdélyi irodalomnak korábban is, de mindenekelőtt a két világháború közötti korszakban, a transzilvánista ideológia és irodalmiság kibontakozása idején, sajátos lelki karaktert adott. Kuncz Aladár, akinek nemcsak mint kiváló szerkesztőnek (az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjének) volt fontos szerepe a kisebbségi magyar irodalom gondozásában és irányításában, hanem, mondjuk így „ideológusként” is igen termékeny szerepet játszott, éppen az erdélyi tájban – a vele való azonosulásban – látta a születő kisebbségi irodalom egyik forrását és alakító tényezőjét.

A transzilvánista irodalomnak mintegy alapvetésül szolgáló *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* című tanulmányában (amely a *Nyugat* 1928-as évfolyamában látott napvilágot) azt fejtegette, hogy az erdélyiség a romániai magyar irodalom három fejlődési szakaszában öltött testet. A magára eszmélő szellemi élet elsőnek az erdélyi táj szépségét fedezte fel, ez hozta létre a természeti lírát Áprily, Reményik, Tompa, Bartalis verseiben. A természet ihletét követte az erdélyi történelem vonzása: „az emlékek, a hagyományok, a múlt, a népelet ősi, kikezdhethetlen lelki tartalékai” formálták meg a történelmi regény és elbeszélés műfaját, Makkai, Kós, Tabéry, Gyallay, Berde műveit. Végül el kellett következnie a jelen felfedezésének, ezt ígéri Karácsony, Kádár, Bánffy, Ligeti írásai. Döntő fontosságot tulajdonított a történelem, a hagyomány élményének. Ettől várta az „erdélyi öntudat” megformálását. Ezért támogatta az *Ellenzékben* a történelmi pályázatokat, ezért irányította az *Erdélyi Helikon* tanulmányíróit a múlt felfedezése felé.

Kuncz Aladár hitelesen írta le a húszas években kialakult erdélyi magyar irodalomnak azokat az élményeit és forrásait, amelyek mintegy meghatározták ennek az irodalomnak a „lelkiségét”. Ez az irodalom valóban (részben) az erdélyi táj mély benyomást keltő élményei nyomán született. Áprily Lajos *Falusi elégia*, *Esti párbeszéd*, Tompa László *Erdély hegyei között*, *Éjszaki szél*, Reményik Sándor *Fagyöngyök*, *Vadvizek zúgása*, Szentimrei Jenő *Nyári délután Egeresen* és Bartalis János *Hajh, rózsafa* című verseskötvényei a szülőföld gazdag természeti világát idézték meg; magányos hegyormokat, zúgó, vad vizeket, szelíd völgyeket, romantikus és pásztori tájat, amely a versben jelképes erőt kapott, ez a táj gyakran az öröm és a derű forrása volt, mint Áprilynál a *Tavaszdodik* és a *Március*, Bartalislánál az *Ujjamból liliumok nőnek* és a *Kosály* soraiban. Többnyire mégis a magányos érzés, a lélek borongó fájdalma, a végzetel szembenező ember szorongása öltött alakot az erdélyi természet költői ábrázolásában. Áprily Lajos *Őszi monológ*, *Az irisórai szarvas*, *Marathon*; Tompa László *Tavaszi áradáskor*, *Éjjeli havazásban*, *Éjszaki szél*; Bartalis János *Hajh*,

rózsafa című verseiben a tájnak sötét sugallata van, a tisztán metszett természeti képek tragikus közérzetet árasztanak.

A táj költői ábrázolásának mögöttes terében gyakran jelenik meg az erdélyi történelem. A sziklaormok és szurdokok körül legendák és mítoszok lengenek, minden régi kőhöz valamely véres történelmi esemény emléke tapad. Áprily *Álom a vár alatt* című verse székely népmesét idézett, Tompa *Éji szálláson egy vén vártorony alatt* című költeménye a történelem menetén elmélkedett, s Áprily a táj és a történelem egymást kiegészítő szerves egységéről vallott Marosszentimrén írott *Nyár* sorai- ban: „Mi már a tengert nem látjuk soha. / [...] De ez a nagy folyó, látod, tied, / [...] s ez a hömpölygő dallam, lásd, enyém – / És este kinyitom az ablakom / és a történelmi hallgatom: / egyetlen transzylván hősköltemény.” Ezt a „hőskölteményt” írták tovább Áprilynak azok a versei, amelyek az erdélyi magyar múlt emlékeit idézve fejezték ki költőjük történelmi és művészi tudatát. A *Régi város integet* Brassó küzdelmes múltjára, *Egy pohár bor* az ősök munkás életére utalt.

Az erdélyi táj rajza és az erdélyi történelem idézése nyomán az „erdélyi sors” komor eszméje jelent meg; a kisebbségi költészet a kérlelhetetlen történelmi végzet tudatában született. *Erdélyi végzet alatt* hangzott Tompa László korai versének címe; borongós, magányos vallomás. Az „erdélyi végzet” nyomasztó súlyától a transzylván ideológia segítségével próbáltak szabadulni a *Helikon* költői. A transzylván eszmék: a nemzeti megbékélés, a kisebbségi humánus eszméje hoztak némi reményt, erősítették a lélek ellenálló képességét, adtak közösségi tudatot a vidéki kisvárosok zárt világában élő költőknek. A lassú pusztulás, a szétszóródás, a száműzetés általános érzését lassan felváltotta a közösségi küldetés tudat ellenállást szervező belső ereje; az „erdélyi végzet” tudatát az „erdélyi hivatás” tudata. Az erdélyi tájban megjelent az erdélyi ember: magyar és román, s a népben élő természetes emberség bizakodásra intette a költőt; a „transzylván hősköltemény” az együtt élő nemzetek kölcsönös megértésének példája lett. Az első nagyhatású „transzylván” költemény, Áprily Lajos *Tetőn* című – Kós Károlynak ajánlott – verse a havasi lelelők román pásztorára hivatkozott, aki békével és barátsággal fogadta a hegyek között barangoló, reményvesztett magyart:

*Ősz nem sodort még annyi árva lombot,
annyi riadt szót: „Minden összeomlott...”*

*Nappal kószáltam, éjjel nem pihentem,
vasárnap reggel a hegyekre mentem.*

*Ott lenn: sötét ködöt kavart a katlan.
Itt fenn: a vén hegy állott mozdulatlan.*

*Időbe látó, meztelen tetőjén
tisztást vetett a bujdosó verőfény.*

*Ott lenn: zszibongott még a völgy a láztól.
Itt fenn: fehér sajttal kínált a pásztor.*

*És békességes szót ejtett a szája,
és békességgel várt az esztenája.*

*Távol, hol már a hó királya hódít,
az ég lengette örök lobogóit.*

*Tekintetem szárnyat repesve bontott,
átöleltem a hullám-horizontot*

*s tetőit, többet száznál és ezernél –
s titokzatos szót mondtam akkor:*

Erdély...

A táj és a történelem költészetalakító élménye természetes módon fonódott össze a két világháború közötti korszak erdélyi költőinél (akárcsak a Dunántúl költőinél). Ha Várkonyi Nándor, miként láttuk, a „Dunántúl történeti hivatásáról” értekezhetett, az erdélyi magyar irodalom több képviselője, mondjuk Kós Károlytól és Kuncz Aladártól Makkai Sándorig, több alkalommal fejtette ki azt, hogy Erdélynek különleges történelmi hivatása van. Talán elegendő, ha Kuncz Aladár szavait idézem fel, először *A Helikonról* című írását (az *Ellenzék* 1927. május 2-ai számából), ez azt a személyes (és sokakkal közös) meggyőződést fejezte ki, miszerint az erdélyi magyar irodalomnak sajátos európai „műhelynek” kell lennie. Kuncz Aladár a következőket mondta: „A kisebbségi irodalmakban alakul ki az elkövetkezendő Európa lelke. [...] Amíg mindenütt másutt a hatalmi pozícióért folyik a harc, s a gondolatnak szárnya a földi tusákban megtörik, addig mi a szemünket csak az eszmék világára függesztjük.” Erdély sajátos modellé vált Kuncz számára, a nemzetek közösségének megvalósulását látta szülőföldjének hagyományaiban és történelmében. „Erdély hagyományos kötelessége – írta – a kisebbségi érzés föltárása, az európai élnetőség próbája, a megférés fajok és osztályok váltakozó

hatalma alatt, az ítélkezés minden igazságtalanság fölött. [...] Erdély kínlózik gyógyszerül a kontinensnek, ahol eddig mindig fontosabb volt a térképrajzolás a népek békéjénél. Itt nem uszítás a hazaszeretet, a tüze itt nem gyújt, hanem világít, hogy mellette egymástól tanulhassanak a versengő népek.” Ez a kulturális stratégia tulajdonképpen ma is figyelemreméltó, bátran ki lehet jelenteni: Kuncz Aladár irodalmi stratégiája igazi „európai” stratégia – „uniós” stratégia.

KÉT KULTURÁLIS HAGYOMÁNY

Minden „igazi” ország, megkockáztatnám ezt a feltevést, két egymással szervesen összefüggő, egymástól mégis jól elhatárolható nagyobb kulturális tájra épül. Ezzel mintha az organikus létet utánozná, az emberi szervezet felépítését, amely többnyire párosával foglalja magában a szerveket, és például a bal és a jobb oldali agyféltekének egymástól egészen eltérő szerepet ad. Nos, Európa szinte valamennyi nagy történelmi múltra visszatekintő és igen gazdag és változatos kultúrát létrehozó országa esetében megfigyelhető ez a kettősség, általában az északi és a déli vidékek egymást kiegészítő hagyományaiban. Az északi – párizsi, strassbourgi, normandiai, Loire menti – francia kultúra más, mint a déli tartományok – Provence, Languedoc, Aquitaine – kultúrája. Az észak-német (porosz, Rajna-vidéki) kultúra más, mint a déli (a bajor), az észak-olasz (lombardiai, toscanai) más, mint a dél-olasz (nápolyi, szicíliai) kultúra és hagyomány. Ezek a kulturális és tradicionális eltérések általában regionális kultúrákat hoztak létre, s mind a középkorban, mind újabban éppen napjainkban, a szemünk láttára – például Itáliában – politikai feszítő erőt is jelentenek.

A hagyományos magyar kultúrtájon nem Észak és Dél, hanem Nyugat és Kelet kapta a nagyobb kulturális régiók kialakítójának szerepét. És a magyar történelemben és művelődéstörténetben a Dunántúl és Erdély alakított ki nagyobb, önálló regionális tradíciót. A történelmi ország területén persze máshol is jöttek létre kisebb kulturális régiók: az Alföld vidékén Debrecenben, Egerben és Kecskeméten. Északkelet-Magyarországon Sárospatak, Miskolc, Kassa, Eperjes, Ungvár és Munkács körül, vagy éppen a régi Felvidék, pontosabban Felső-Magyarország nyugati részén: Pozsony, Nyitra, Nagyszombat körül. Ezek a kisebb régiók azonban általában a két nagy történelmi és kulturális régió valamelyikének vonzáskörébe tartoztak: Debrecen, Kassa, Ungvár, Sárospatak az erdélyi indíttatásokat követte (vagy maga hatott az erdélyi fejlődésre, mint például Sárospatak), s nemegyszer, így az önálló Erdélyi Fejedelemség

idején, Thököly és Rákóczi korában politikailag is Erdélyhez tartozott. Az északnyugati régió: Pozsony, Nagyszombat és különösen Komárom, amely jellegzetes dunántúli – kislétföldi – város, mindig a nagy nyugat-magyarországi kultúrtáj része volt, s ennyiben jellegzetesen dunántúli tradíciókat követett. Egészen sajátos helyzetben voltak a délvidéki (bácskai) magyar városok: Szabadka alföldi, tehát kelet-magyarországi városnak számított, Újvidéknek pedig (leszámítva a XIX. században elkezdődött magyarosodási folyamatot, amely azonban csak az első világháború végéig tartott) inkább a szerb kultúrában volt jelentősebb szerepe.

Dunántúl és Erdély: alighanem ez a két hagyományos kulturális régió alakította ki azt a mentalitást, amelyet történeti és művelődéstörténeti, következésképp szellemtörténeti és „lelki” értelemben magyarnak nevezhetünk. De miben különbözött egymástól ez a két régió? Természeti képükben kétségtelenül érzékelhetők a különbségek, egyrészt az inkább valóban „olaszos” és „franciás” dunántúli dombvidék, másrészt az inkább kelet-európai jellegű alföldi tájak és az alpesi jellegű erdélyi, kárpátaljai magas hegyvidékek között. A történeti különbségek azonban aligha találhatók meg azokban a karakterjegyekben, amelyekkel hagyományosan egyrészt a Dunántúlt (Nyugat-Magyarországot), másrészt Erdélyt (Kelet-Magyarországot) szokta jellemezni a közvélekedés. Dunántúl katolikus, Erdély protestáns – mondják, és megfedkeznek a Dunántúl protestáns fellegráiról: Pápáról, Sopronról, Csurgóról, megfedkeznek Erdély katolikus központjairól: Gyulafehérvárról, Kolozsvárról, Csikről. Dunántúl „aulikus”, „megbékélő”, „realista”, Erdély „lázadó”, szembeeségül az adott realitásokkal – mondják, és megfedkeznek a politikai realitásokat megváltoztatni kívánó Zrínyiről, a kuruc Dunántúlról, megfedkeznek Erdély nagy politikai realistáiról: gróf Bethlen Miklósról, báró Kemény Zsigmondról. A hagyományos gondolati kliséknek alighanem ebben az esetben sincs igazuk.

A dunántúli és az erdélyi régió közötti talán legfontosabb különbség valószínűleg az egész magyarság történelmi és kulturális sorsválasztásából és sok évszázados politikai, valamint művelődési orientációjából következik. A Dunántúl is, Erdély is hagyományosan a vele szomszédos nagyobb világpolitikai és kulturális régió vonzásában él: Dunántúl a Nyugat (a nyugat-európai kereszténység és civilizáció, gazdasági fejlődés és urbanizálódó műveltség), Erdély a Kelet – a bizánci kereszténység, a keleti politikai kultúra – vonzásában. A Dunántúl, az egész magyarság történelmi sorsválasztásának megfelelően, mindig nyitott volt a nyugatról érkező indítatások, hatások, szellemiség és ízlés előtt, mindig integrálni kívánta és tudta ezt a szellemiséget, ezeket a hatásokat. Erdély ellenke-

zöleg, saját nemzeti identitásának megőrzése végett zárkózott maradt a kelet felől érkező befolyással szemben, sőt többnyire – fegyveresen is – védekezni kényszerült ellenük: a tatár betörésekkel, a török hódítással később a román előzónlással szemben, és ezekben a harcaikban végül is fájdalmas módon alulmaradt. Ez egyszersmind az egész magyar kultúra tragédiája: az, hogy Erdélyt végül is el kellett veszítenünk, történelmünk és kultúránk egyik felétől fosztott meg bennünket. (Ezt a veszteséget próbálja pótolni Trianon után a mai Kelet-Magyarország: Debrecen, Szeged, Miskolc, Sárospatak.) A nagy történelmi feladat tehát az, hogy ismét helyreállítsuk a magyar művelődésben Erdély hagyományos szerepét és ezzel együtt nemzeti kultúránk természetes dualizmusát: szellemi és lelki értelemben legalább.

Elhangzott 2008. december 8-án *Természetírás – természetolvasás* címmel az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékén rendezett konferencián.

■ REGIONÁLIS IRODALOM
– NEMZETI IRODALOM
– VILÁGIRODALOM

A nemzeti irodalmak – a humanizmus, a felvilágosodás, végül a XIX. századi liberalizmus egységesítő hatására – a regionális irodalmi kultúrák közeledése, illetve egyesülése révén jöttek létre, mindazonáltal érezhetőek voltak akár a XIX., akár a XX. században azok a törekvések, amelyek a korábbi regionális hagyományok felújítását tűzték ki célul maguk elé. Mintha az államépítő s ennek megfelelően a nemzeti egység megteremtésére irányuló politika erősen központosító törekvéseivel szemben időről időre új öntudatra ébredtek volna a tradicionális történelmi és kulturális képződmények, a nemzeti kereten belül külön helyi színeket képviselő népcsoportok, a nemzeti kultúrán belül külön karaktert mutató kulturális regionalizmusok.

A XX. század első évtizedében Közép-Európa-szerte elterjedt „szelemtörténeti” iskola, amely kétségtelenül új gondolkodást és szemléletet hozott a XIX. század második felében uralkodó pozitívizmus után, nagymértékben kedvezett e regionális irodalmak elismerésének. Általános visszhangot keltett két német tudós: August Sauer és Josef Nadler „tájirodalmi” elmélete, a „Landschaftstheorie”, amely a nemzeti irodalom történelmi tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalmon belül megkülönböztette a porosz, a szász, a bajor, a sváb, a sziléziai és más hagyományokat. Ezt az elméletet átfogó módon Josef Nadler *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* című munkája dolgozta ki.

A magyar irodalom történetében – és a magyar irodalomtörténet-írásban – voltaképpen szokatlan az írói egyéniségek és az irodalmi művek ilyenféle szemlélete. Irodalmunk fejlődésében a regionális szempontoknak, a helyi színeknek, történelmi és kulturális hagyományoknak kétségtelenül volt szerepük, ám valószínűleg közel sem olyan erős, mint a német vagy más nyugat-európai nyelvek esetében. A magyar nemzeti irodalom XX. századi decentralizációját ezért nem a regionális kultúrák újólagos megjelenése készítette elő, miként a német vagy a francia irodalomban, hanem a történelmi és politikai kényszerűség. Az, hogy a történelmi Magyarország átfogó keretei között kifejlődött irodalmi kultúrának az ország 1918–1920-ban bekövetkezett feldarabolása következtében fel kellett bomlania, és a korábban egységesnek tekinthető magyar nemzeti irodalomból négy, majd öt ország (Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, illetve Kárpátalja, vagyis a Szovjetunió, majd Ukrajna) magyar irodalma lett. Ez a hagyományos „trianoni” kép rendeződött át bizonyos mértékig az elmúlt esztendőik során.

Az utódállamok magyar kisebbségi (nemzetiségi) irodalmi nem egyszerűen a regionális kultúrák utódai, még az erdélyi magyar irodalom sem, amely kétségtelenül gazdag regionális hagyományokra támaszkodhatott. A történelmi Magyarországon valójában csak Erdélynek volt ilyen hagyománya, szemben a Délvidékkel és a Felvidékkel, ezeknek a szellemi élete már korábban teljes mértékben betagozódott az egységes nemzeti kultúrába, és Pozsony, Komárom, Kassa, Eperjes és Szabadka irodalmi élete a budapesti irodalmi kultúra vonzásában élt. Erdély – velük szemben – inkább megőrizte saját kulturális arculatát, és nemcsak azért, mert az ottani szellemiség gazdagabb történelmi örökséget hagyott hátra, hanem annak következtében is, hogy az erdélyi magyar szellemi élet olyan regionális központokra támaszkodhatott, mint Kolozsvár, Marosvásárhely, Torda, Nagyenyed és a székely iskolavárosok.

Az erdélyi magyar kultúra többé-kevésbé önálló művelődési régiót alkotott, szemben a Felvidékkel vagy a Délvidékkel, amelynek kulturális központjai tulajdonképpen más nagyobb kulturális régiókkal álltak szoros összeköttetésben: Pozsony és Komárom a Dunántúllal, Kassa Kelet-Magyarországgal, Szabadka pedig az Alfölddel. Az erdélyi magyar szellemi élet viszont már 1918 előtt követelte a kulturális és politikai decentralizációt, mi több, ebben a decentralizációban látta az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldásának egy lehetséges eszközét.

Az erdélyi és természetesen a vajdasági vagy a szlovákiai magyar irodalom kialakulásában és történelmi fejlődésében mindazonáltal a kulturális regionalizmusnak legfeljebb kiegészítő szerepe lehetett. A regionális program, miként ezt erdélyi, szlovákiai és vajdasági irodalmi viták tanúsítják, a történelmi kényszer eredménye volt. A magyar kisebbségi irodalmakat, illetve az irodalmi decentralizációt az első világháborús vereség s ennek következményeként a történelmi ország területének feldarabolása és a magyar nemzettest egyharmadának elszakítása kényszerítette ki. Az 1920-ban megkötött trianoni szerződés közel három és fél millió magyart, valamint számos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok fennhatósága alá. A történelmi kényszer hatására kialakuló irodalmak a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék, a Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, ugyanakkor benső egységben maradtak a magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival.

Kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a több központú nyelvi kultúráktól (francia, svájci, kanadai francia, afrofrancia; angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol; német, osztrák, svájci német stb.), ame-

lyek egészen gyakori és megszokott képződményei a jelenkori európai, illetve egyetemes kultúrának. A jelenkori világirodalomban meglehetősen általános irodalmi policentralizmust az „egy nyelv – több nemzet” általánosan tapasztalható jelensége teszi lehetővé. A magyar irodalmak esetében másról van szó: a hazai, a romániai, a szlovákiai, a vajdasági és a kárpátaljai, sőt a „nyugati” magyarság nem tartozik más-más nemzetek keretei közé. Állampolgárságuk természetesen eltér egymástól, nemzeti identitásuk viszont természetes módon megegyezik.

A nemzetiségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott irodalma az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységben maradt az „anyaországi”, illetve „egyetemes” magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. A maga „kisebbségi” (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom lényegi egységének tudatát. Ezt az irodalmi tudatot alapozta meg az a tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmak képviselői továbbra is az etnikai és kulturális tekintetben homogén magyar nemzethez tartozónak tudták magukat, de ezt a tudatot erősítette ezeknek az irodalmaknak a szerveződési folyamata is.

A magyar nemzetiségi irodalmak ugyanis két forrásból táplálkoztak a kezdet kezdetén: a regionális és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben „irodalomontológiai”, részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes dolog, hogy a magyar nemzetiségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok – Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai – biztos erőforrást jelentettek, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata. A regionális hagyományok mellett azonban az egész magyar irodalomnak is lényeges szerepe volt a nemzetiségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom ma is a teljes magyar kulturális örökséget tudja magáénak. Nemcsak a korábbi egységes magyar nemzeti irodalom örökségét, hanem a külön fejlődés során létrejött nemzeti kulturális értékeket is. A nemzetiségi irodalom nemcsak a Balassitól Adyig tartó tradíciót őrzi, hanem a további folytonosságot is. Számtalan példát lehetne mondani arra, hogy ennek a további irodalmi folytonosságnak az ereje miként határozza meg az erdélyi, a szlovákiai vagy a vajdasági magyar irodalom törekvését.

A nemzetiségi magyar irodalmak létében és történeti alakulásában egyaránt ez a kettős (regionális és egyetemes magyar) tájékozódás ér-

vényesült. A nemzetiségi magyar irodalmak „hőskorában” nemcsak a regionális hagyományok képviselői vállaltak szervező szerepet, hanem azok az októbrista, illetve baloldali elveket képviselő írók is, akik 1919 után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken, továbbá azok az írók, akik, mint Benedek Elek, Kós Károly vagy Kuncz Aladár, hazatértek szülőföldjükre, mivel az ott szerveződő magyar kultúrákat kívánták segíteni. A regionális hagyományok és az emigránsok, illetve a hazatelepülők által képviselt eszmék igen gyorsan ötvöződtek össze, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar nemzetiségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez a nemzetiségi ideológia viszont maga olyan hagyományt jelent, amely a kortárs magyar nemzetiségi irodalmak fejlődésének is fontos tényezője.

A magyar nemzetiségi irodalmak, hacsak e törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával. Ennek igazolására mind az erdélyi, mind a szlovákiai, mind a vajdasági magyar írók tollából számos elvi megnyilatkozás idézhető. A magyar kisebbségi irodalmakat természetesen nemcsak deklarációk fűzték a nemzeti irodalom egységéhez, fejlődésüknek egész menete a lényegi közösség mellett tanúskodott. A pontos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte párhuzamosan halad a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. A húszas évek avantgárd áramlatai és újrealista törekvései éppúgy párhuzamosan jelennek meg a hazai és a nemzetiségi irodalomban, mint a harmincas évek népi törekvései, költői mitologizmusa és intellektualizmusa vagy „valóságirodalmának” dokumentarista áramlata. Ugyanez elmondható az ötvenes évek újnépies költői törekvéseiről, a hetvenes évek avantgárd irányzatairól, nyelvkritikai módszeréről, szövegalkotó kísérleteiről vagy éppen az elmúlt két évtized posztmodern irodalmi áramlatairól.

Mindenesetre irodalomtörténeti tény, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi irodalmakat sokkal több szál fűzte és fűzi a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban fejlődő „többségi” nemzet irodalmához. A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek és voltaképpen beilleszthetők a kelet-közép-európai irodalmak általánosabb fejlődési-történeti hasonlóságának keretei közé.

A magyar irodalom – vállalt hagyományai, nemzeti tudata és esztétika értékrendje értelmében – egységes szellemi entitás, ennek a szellemi entitásnak azonban több központja, mondhatnám így is, több történel-

mileg kialakult intézményrendszere van. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára” hasonlít: ebben a „köztársaságban” a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van az erdélyi, a szlovákiai, a vajdasági, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennek az irodalmi „respublicának” az egység és a különbözőség a lényegi tulajdonságai: egység az irodalom nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözőség társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi és részirodalmi feladataiban.

A magyar nemzeti irodalom lényegi egységét, amelyet természetesen nem a gondolatok, az eszmék és nem is a válaszra váró történelmi kérdések azonossága, hanem a mentalitásformák és az értékrend közössége határoz meg, igen sokáig, évtizedeken keresztül elfedte az a manipulatív rendszer, amelyet a kommunista diktatúrák kényszerítettek rá a magyar „részirodalomokra”. Meggyőződésem szerint nekünk ezért most az egység gondolatát, a nemzeti és szellemi összetartozás ügyét kell előtérbe állítanunk, már csak a Közép- és Kelet-Európában tapasztalt történelmi átalakulások következtében is, minthogy ezek az átalakulások közelebb hozták hozzánk a magyarság kulturális egységének helyreállítását, amely leginkább sürgető történelmi feladataink közé tartozik.

A nemzetiségi (a regionális) irodalom és a nemzeti irodalom fogalmi köre jól kiegészíti egymást, és a regionális irodalmak jelentékenyebb értékei természetes módon helyezkednek el a nemzeti irodalmak értékrendjében, így az erdélyi magyar irodalom nagy értékei – Áprily Lajostól és Tamási Árontól Sütő Andrásig és Szilágyi Domokosig – természetes módon kaptak helyet a magyar nemzeti irodalom kánonjában, és miközben kifejezték az erdélyi magyarság regionális identitását, nagymértékben hozzájárultak a magyar nemzeti identitás kifejezéséhez, védelméhez és építéséhez is. Nyilvánvaló dolog, hogy az erdélyi magyar irodalom, kultúra és identitás a magyar nemzeti irodalom, kultúra és identitás szerves részét képezi, és természetesen bőven vannak olyan erdélyi irodalmi alkotások, amelyek egy-egy időszakban a leginkább művészi szinten és leginkább hitelesen fejezik ki a magyar nemzeti identitást.

A regionális irodalom és a nemzeti irodalom egymással összefonódó és egymásba épülő értékrendjén kívül mindazonáltal van egy harmadik dimenzió is, amelyben az irodalom jelen lehet. Ez az egyetemes irodalom: a világirodalom, az európai irodalom. Ennek értelmezése során a magam részéről Babits Mihály nevezetes könyvének, *Az európai irodalom történetének* gondolatait szeretném kiindulásként használni. Mint közismert, az európai irodalom, illetve a világirodalom mibenlétének

meghatározása során Babits valójában Goethe emlékezetes mondásából indult ki, csakhogy amíg a német klasszikus a „Weltliteratur” fogalmát inkább a jövőben látta, a magyar költő és gondolkodó inkább a múltban. „Világirodalom – kezdte művét Babits –: ez a szó valami egységet jelez. Nem egyszerűen az egyes nemzetek irodalmainak összességét. Azoknak a története olvasható külön-külön. [...] A világirodalom egységes, összefüggő folyamat, egyetlen hatalmas vérkeringés. Mikor Goethe először észrevette és nevet adott neki, már réges-régen létezett: mert sokkal régiebb, mint a nemzeti irodalmak. Csakhogy akkor még nem hívták »világirodalomnak«, hanem jelző nélkül, pusztán csak »irodalomnak«. Jelző inkább az egyes nemzetek külön literatúrait illette. A világirodalom nem ezekből állt össze nagyobb egységgé. Ellenkezőleg: az egyes nemzeti irodalmak különültek el a világirodalmon belül, mint állam az államban, külön nyelveik védbástyái mögött, mindjobban önálló életet kezdve.”

A világirodalom fogalma Babitsnál az emberiség, pontosabban az euroatlanti emberiség legnagyobb szellemi értékeinek a foglatatát jelenti. „Aki a világirodalom történetét írja – állapítja meg –, az ennek az örökségnek a leltárát és számadását veszi fel. A közöset keresi a sokféleiben, az egységes szellemi folyamatot nemzetileg széttagolt világunkban. Az egységes és egyetlen Irodalmat idézi, mint egy nagy élő szellemet, amely megszületett valaha Görögországban, s továbbélve és gazdagodva a kereszténység világlelkében, nem halt meg akkor sem, amikor ez a lélek nemzetek szerint széthasadozni kezdett. Árama átüt nemzetről nemzetre, hol itt, hol ott ragyog föl s lüktet tovább, s máig sem vesztette el egészen erejét s egységes lendületét.” A világirodalomnak ezt a nemzeti kultúrák fölött érvényesülő, egységes lelkületét találta meg az antikvitásban, a keresztény középkorban, a reneszánszban, a felvilágosodásban és a romantikában, és az egység felbomlását a XIX. század második felének realista irodalmában, majd a századvég és a XX. század irodalmában. „A világirodalom történetírója – mondja nem minden keserűség nélkül – mindenesetre szemben találja magát a modern irodalmak szellemével, melyek egyre inkább csak arra büszkék, amiben a közös áramtól különbözni, attól elszakadni tudnak.”

Babits természetesen a magyar irodalom legnagyobb alakjait: Balassit, Zrínyit, Berzsenyit, Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt és Adyt is méltó módon helyezte el az európai irodalom történetében, számunkra mégis fájdalmas, hogy irodalmunk (és különösen élő irodalmunk) máig sem kapta meg azt a világirodalmi pozíciót, amelyet meggyőződésünk szerint már régen kiérdemelt. (Jellemző ebben a tekintetben, hogy amíg más, hozzánk hasonló, úgynevezett „kisebb” európai irodalom, mint például a lengyel

és az ír több irodalmi Nobel-díjjal is büszkélkedhet, a mi irodalmunkat ez az elismerés következetesen elkerüli!)

Valójában elmondhatjuk, hogy tulajdonképpen Petőfi kivételével nincs jelen magyar író abban a kanonizációs rendszerben, amelyet a kulturális közmegegyezés „világirodalomnak” tekint. Vörösmarty kissé jelen van a francia világirodalom-képben, Pilinszky az angolszászban, Jókai és Mikszáth egy időben jelen volt a németben és az angolban, és természetesen léteznek huszadik századi magyar írók is, így Kosztolányi Dezső, Márai Sándor, Szentkuthy Miklós, Németh László, Szabó Magda, Konrád György, Kertész Imre, Nádas Péter, Esterházy Péter, Krasznahorkai László, Grendel Lajos és mások, akik újabban helyet kaptak az európai és amerikai világirodalmi tudatban. A magyar irodalom nagyobb szabású egyetemes vagy európai recepciója azonban mindmáig késlekedik.

Igaz, közben a világirodalom organikus rendszere is veszélybe került, mégpedig annak a kulturális globalizációnak a következtében, amely a népszerű tömegirodalom szellemi sivárságával önti el a könyvpiacot és az audiovizuális kulturális médiát. A kalandregénynek, a szórakoztató olvasmánynak, az érzelgős giccsirodalomnak és a pornográfiának talán sohasem volt olyan széles körű piaca, mint manapság. Ez a piac a közép-európai országokat is meghódította, holott a „létező szocializmus” korában a klasszikus irodalom igazi értékei minden nehézség nélkül eljuthattak az olvasók széles táborához (lásd például a magyarországi *Olcsó Könyvtár* köteteinek sok évtizedes sikorsorozatát!). A kulturális globalizáció erőteljes inváziójával szemben kétségtelenül védekezni kell, és ennek a szellemi önvédelemnek a stratégiája a magas irodalom, a nemzeti irodalom és a világirodalom nagy értékeinek hatékonyabb terjesztése lehet. Ez a stratégia körültekintő és következetes kormányzati művelődéspolitikát kíván, és ebben a stratégiai munkában a kormányzatnak a kulturális civil szervezetekre kell támaszkodnia.

A regionális irodalom, a nemzeti irodalom és a világirodalom valójában hierarchikus rendet képez: nem minden regionális írói alkotás lesz része a nemzeti irodalomnak, és ez utóbbi nem minden alkotása válik a világirodalom részévé. A „kis nemzeteknek” és a nemzetiségeknek azonban elemi érdekük a harmadik évezred Európájában, hogy kultúrájukkal és ezen belül irodalmukkal minél inkább jelen legyenek a szellemi élet egyetemes közösségében, és igaz értékeiket minél hitelesebben jelenítsék meg az egyetemesség fórumain. Meggyőződésem, hogy a magyar irodalomnak és ezen belül az erdélyi irodalomnak ebben a tekintetben nagyobbak a lehetőségei, mint az eddig elért eredményei. Az európai integráció, amely természetesen nem azonos a globalizációval, ellenke-

■■■

zőleg, védelmet adhat a kulturális globalizáció talmi piaci kínálatával és erőszakosságával szemben, segítheti irodalmunkat abban, hogy végre eljusson az egyetemesség világába, és ne csak az európai irodalom történetén gondolkodó Babits álmai szerint legyen elismert része ennek az irodalomnak, hanem a valóságban is.

Elhangzott 2001. május 19-én a VI. Jakabffy Napokon,
Szatmárnémetiben.

Irodalmi Szemle, 2002. 8. sz. 22–27.

■ TÖRTÉNELMI KIHÍVÁSOK A MAGYAR IRODALOMBAN

A magyar társadalom és a magyar kultúra történetét többnyire feloldhatatlannak tetsző ellentmondások terhelik, mintha a nemzeti közösség sohasem (vagy csak igen ritkán) tudott volna megegyezni abban, hogy fejlődése vagy éppen pusztá fennmaradása milyen egyetemesen elfogadható politikai és/vagy kulturális stratégiát kíván. Gyakran fordult elő, hogy végül nem a józan belátás és a megfontolt eszmecserek, nem a közös tervezéssel és erőfeszítésekkel kialakított jövőkép formálták az érvényre jutó „nemzeti” stratégiát, hanem a geopolitikai kényszerűségek, a társadalmi létben kialakult konfliktusok vagy éppen a politikai csoportok partikuláris érdekérvényesítő törekvései. Az úgy-ahogy végül is megvalósuló nemzeti stratégiát többnyire a túlélés erkölcsi értelemben nem mindig építő jellegűnek bizonyult kényszerűsége szabta meg, és legfeljebb egy-egy nagyszabású történelmi személyiség tudott valóban távlatos jövőképet kialakítani, nem biztos, hogy megvalósítani.

Valójában egész történelmünket áthatják a megoldhatatlan vagy igen nehezen megoldható ellentmondások: a korai középkorban a pogány hagyomány és keresztény európai beilleszkedés, Mohács után a török és a német (Habsburg) orientáció, a reformkorral kezdődő időszakban a nemzeti öncélúság és az európai felzárkózás, a huszadik században pedig a különféle parancsuralmi rendszerek és a nyugati demokratikus modellek befolyása között. Az egymással küzdő politikai és kulturális stratégiák csatazaja a jelenben is elnyomja a kiegyenlítésre törekvő józanabb véleményeket és tanácsokat. Magyarország nemcsak geopolitikai elhelyezkedése következtében, hanem „lelki” értelemben is mindig egymással ellentétes eszmei, politikai és kulturális vonzások és ajánlatok között ingadozott, és történelmi értelemben csak ritkán sikerült érvényes és hatékony választ adni az egymással ellentétes oldalról érkező kihívásokra.

Ezek az érvényes válaszok többnyire egy átfogó szemlélet és összegző nemzeti stratégia jegyében jöttek létre. Nem mindig a gyakorlati politikában, a döntéshozó hatalmi apparátusok tevékenysége nyomán, inkább a szellemi, a kulturális mozgalmak világában, így a XIX. század harmadik évtizedében kibontakozó reformkorban a magyar nemzeti romantika képviselőinek (egy Széchenyi Istvánnak, egy Vörösmarty Mihálynak) a történelmi és kulturális értékek széles mezőjét átfogni képes gondolkodása, a kiegyezés után a magyar polgárosulás politikai vezető rétegének (egy Deák Ferencnek, egy Andrássy Gyulának) világpolitikai tájékozottsága, a XX. század elején – Horváth Zoltán szavával –, a „második reformkornak” nevezhető két évtizedben a *Nyugat* és a *Huszadik Század* körül fellépő szellemi mozgalom (egy Ady Endre, egy Babits Mihály, egy

Jászi Oszkár) egyszerre nemzeti és európai orientációja vagy a század negyedik évtizedében szerveződő reformmozgalmak (a liberálisok, a népiek, a katolikusok, a protestánsok, az erdélyiek és így tovább, a kései *Nyugat* és a *Szép Szó*, a *Válasz*, a *Vigília* és az *Erdélyi Helikon* tábora és olyan politikusok, írók és gondolkodók, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Illyés Gyula, Németh László, Sík Sándor, Makkai Sándor, Hamvas Béla és Csécsy Imre) sok irányba ható modernizációs elképzelései – nos, ezek a törekvések és mozgalmak teremtették meg azt a hagyományt, azt a szellemiséget és azt a stratégiai mozgásteret, amelyre a jelen ellentmondások és feszültségek között vergődő magyar társadalmában és kultúrájában figyelniünk kellene.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy hasonló stratégiai és önszemléleti ellentmondások szinte minden közép- és kelet-európai nemzetnél kimutathatók, nemcsak a régió kisebb népeinél: a lengyeleknél, cseheknél, szlovákoknál, románoknál, szerbeknél és horvátoknál, hanem a régió és az egész kontinens sorsát nagyban meghatározó, egymással nemegyszer hatalmi vetélkedésbe kerülő németeknél és oroszoknál is. Sőt, talán a nagyobb európai nemzetek, amelyek máskülönbén az európai történelem és kultúra legnagyobb hatású hordozói és alakítói voltak, és amelyeknek szellemi élete igen sok egyetemes értékkel gazdagította az emberi civilizációt, egyszóval ezek a nemzetek idézték elő a legnagyobb civilizációs katasztrófákat – elegendő, ha a náciizmus és a bolsevizmus rémtetteire és pusztításaira gondolunk.

A magyar társadalmat, a magyar kultúrát ma is igen éles törésvonalak, egymással küzdő politikai és kulturális stratégiák osztják meg, és nem volna könnyű dolgom, ha ezeket az ellentéteket akarnám röviden áttekinteni. Valószínűleg olyan sok van belőlük, hogy felsorolásuk egy hosszabb tanulmány kereteit is szétfeszítené. Hiszen az egymással küzdő politikai hagyományok, a négy évtizedes kommunista korszak által átörökített és újonnan létrejött társadalmi ellentétek, az ország regionális szerkezetében kialakuló fejlődési eltérések európai integrációjával kapcsolatos konfliktusok megannyi szinte feloldhatatlan ellentmondást jelentenek, ezek vizsgálata akár egy tudományos kutatóintézet számára is csak hosszú távon megoldható feladattömeget adhat.

Most azonban nem a mai magyar társadalom belső konfliktusainak vizsgálatára szeretnék vállalkozni, ehhez valószínűleg nem is volna elegendő áttekintésem, hanem a kulturális, közelebről az irodalmi antinómiákat próbálnám szemügyre venni és röviden leírni. Máskülönbén nyilvánvaló, hogy az irodalom, az irodalmi élet és a társadalom, a társadalmi lét ellentmondásai egymással összefüggenek, és az irodalom belső

konfliktusai mögött nem egy esetben közvetlenül társadalmi feszültségek, illetve a magyar társadalom jelen állapotából következő mentalitásbeli, ideológiai ellentétek találhatók. Az irodalomról beszélek tehát, és a magyar valóságnak ebben a jól meghatározható, a társadalmi lét más övezeteitől mégsem függetleníthető világában úgynevezett antinómiák találhatók. Az antinómia mint fogalom Kant filozófiájához köthető, aki ilyen antinómiának tekintette azokat a végső kérdéseket, amelyekre a bölcsletnek válaszolnia kell. A két világháború közötti hazai történelmi, illetve politikai szakirodalomban Szekfű Gyula, majd vele vitázva Németh László használta fel ezt a kifejezést azoknak a társadalmi és nemzeti „sorskérdéseknek” a vizsgálatára során, amelyek mintegy vallatóra fogják és döntésre kényszerítik a köz ügyeivel foglalkozó gondolkodót. Szekfű szerint ilyen, a „nemzeti egységet akadályozó antinómiák” voltak a föld kérdése, a felekezeti kérdés, a zsidóság és kapitalizmus kérdése, a nemzedékprobléma, végül a trianoni szerződés által elszakított magyarság ügye. Németh László ugyanezeket a kérdéseket világlátta meg a saját felfogása szerint.

Az alábbiakban – most természetesen kifejezetten az irodalom és távlatosabban a kultúra jelen helyzetét vizsgálva – öt nagy antinómiát szeretnék jelezni és egymástól elkülöníteni. Ezek az antinómiák így a következők:

1. *A nemzeti és az európai orientáció ellentéte.* Irodalmunkban ez a két orientáció hagyományosan igen sok nézeteltérést és szellemi küzdelmet okozott: ezt a szellemi küzdelmet jeleníti meg a XVIII. és XIX. század fordulóján a felvilágosodás hívei (Bessenyei György, Batsányi János) és a nemzeti hagyományok gondozói (Gvadányi József, Dugonics András) között zajló polémikákban, a Kazinczy Ferenc által vezérelt kulturális megújulás és nyelvújítás körüli harcokban, amelyekben igen számottevő erők kívánták meggátolni a kulturális modernizációt, később a „nép-nemzeti klasszicizmus” és a „kozmpolita költészet” híveinek vitáiban, majd a Nyugat fellépése körül zajló szellemi háborúkban, végül a harmincas évek népi-urbánus csatározásaiban. A nemzeti és az európai (egyetemes) orientáció és stratégia küzdelme szinte végigvonul a magyar kultúra, a magyar irodalom sok évszázados történetén. A két orientáció vetélkedésének, ebben az értelemben, hasonlóan a többi közép- és kelet-európai kultúra belső küzdelmeihez, igen nagy hagyománya van.

A szűkebb értelemben nemzeti kulturális stratégia és a modernizációs európai kulturális stratégia sok tekintetben a jelenben is

szemben áll egymással. Ez a szembenállás jelenik meg a hagyományosabban nemzeti kötődésű irodalom és a posztmodernnek, illetve transzavantgárdnak nevezett irodalom vitáiban, vagy azokban az irodalmi belharcokban, amelyek a jelen irodalmi életében: az egymással perlekedő „szekértáborok” között zajlanak, például az irodalmi intézményeket támogató költségvetési és alapítványi pénzek elosztása körül. Még rosszabb, ha már csatározások sincsenek, és az egymással szemben álló táborok figyelemre sem méltatják egymást, tudomásul sem veszik egymás törekvéseit és értékeit, el sem olvassák egymás folyóiratait és műveit, mint ahogy tapasztalataim szerint például a *Holmi* körül gyülekező írók nem olvassák a *Hitelt* és a *Hitel* körül gyülekező írók sem érdeklődnek a *Holmi* iránt.

A nemzeti és az európai orientáció szembenállása nem egyszer türelmetlen és kirekesztő magatartáshoz vezet: az egyik oldalon mindaz értelmetlen handabandázásnak, kozmopolita ügyeskedésnek tetszik, amit az „urbánusok”, posztmodernk („posztnyugatosok”) művelnek, a másik oldalon pedig mindazt provinciális nép-nemzeti elmaradottságnak minősítik, amire a nemzeti sorskérdésekre figyelő irodalom vállalkozik. A kulturális hasadás már-már végzetesnek bizonyul, és természetesen mindkét irodalmi tábor kialakította a maga külön ideológiáját és esztétikáját, értékrendjét és kritikai holdudvarát, önvédelmi belső szolidaritását és mozgalmi erőterét. A magyar irodalomban egymásra gyanakvóan vagy éppen ellenségesen tekintő „szomszéd várak” rendszere jött létre, és ez a rendszer veszedelmesebb lehet, mint a tízes és húszas évek „kettészakadt” irodalmának rendje, amelyről akkoriban (1927-ben) oly sok keserűséggel Babits Mihály beszélt.

2. *A személyiségelvű és a közösségi elvű irodalom ellentéte.* Az irodalom, mint minden művészet, sőt minden szellemi alkotótevékenység, erősen az alkotó személyiségéhez kötött. A személyiség képességei (tehetsége) és tapasztalatai, az önkifejezés érdekében történő erőfeszítések nélkül nem jön létre irodalmi mű, általában műalkotás. Ugyanakkor igen nagy hagyánya van annak a meggyőződésnek is, hogy az irodalomnak bizonyos közös tapasztalatokat, felismeréseket és törekvéseket kell kifejeznie, és az alkotóművész egy emberi közösség: egy értelmiségi csoport, egy társadalmi réteg, egy nemzet vagy éppen az egész emberiség

megbízásából és nevében beszél, mint nagyszabású közös élmények és törekvések, gondok és remények letéteményese.

Erre utal különben René Wellek és Austin Warren mára klasszikusnak tekinthető *Az irodalom elmélete* című kézikönyve is, midőn a művészi alkotás két lényegi kritériumát a következőkben jelöli meg: „a művészet mint öncél, és a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő”. A „közösségi rítus” és a „kulturális kötőerő” fogalmi köre kétségtávol magába foglalja az irodalom közösségi, nemzeti szerepvállalását és mandátumát. Különösen a magyar és megint csak: általában a közép- és kelet-európai irodalmakban, amelyek sok évszázados hagyományaik értelmében voltak – Németh László találó kifejezésével élve – a „nemzeti élet mindenesei”.

A XX. században és különösen a kilencvenes évek új szellemi orientációjának keretében mindazonáltal új és minden korábbinál erősebb hangsúlyt kapott az a meggyőződés, hogy az irodalomnak nem valamiféle közösség nevében kell megnyilatkoznia, hanem kizárólag az emberi személyiség helyzetét, megrendülését, válságát vagy éppen felbomlását és megsemmisülését kell kifejeznie.

A jelen irodalomtörténet-írásának egyik leginkább befolyásos iskolája máris megingatta azoknak a költőknek és íróknak, például Illyésnek, Radnótinak, Németh Lászlónak, Nagy Lászlónak a tekintélyét, akik az irodalomban valamilyen közösségi képviselőket kerestek, és a legmostohább körülmények között is ragaszkodtak a személyiség hagyományos integritásához. A közösségi elv és a személyiségelv ellentmondása mára áthidalhatatlannak tetszik, és a személyiségelvű irodalom teoretikusai mind ingerültebben tekintenek a közösségi értékeket védeni és konstituálni igyekvő irodalomra. Ez az irodalomesztétikai ellentmondás magyarázza például azt, hogy Petőfi Sándor költészetét és szellemi örökségét – és éppen a költő halálának százötvenedik évfordulója körül – jóformán elutasították azok, akik ma az irodalomtörténeti kánonokat összeállítják. Tudok olyan, történetesen erdélyi középiskolai tanárról, aki ki akarta hagyni Petőfit a tanmenetből, mondván, hogy költészete mára minden érvényét elveszítette, és nem felel meg a személyiségelvű líraelmélet követelményeinek.

Mindez együtt jár a további elutasítással, amelyben azok a valójában nagyon is a személyiség sorsával foglalkozó költők

részesülnek, akik minden drámai tapasztalatuk ellenére is fenn kívánták tartani a költői személyiség integritását vagy az ebbe vetett hitet. Olyan költőkről van szó, mint Radnóti Miklós vagy Illyés Gyula. Többen állítják ugyanis azt, hogy a XX. századi költészet csakis az emberi személyiség megsemmisüléséről tehet vallomást, és a személyiség védelme valójában nem feleltethető meg annak az antropológiai képnek vagy vízióknak, amelyet a modernitás hozott létre.

3. *A magasirodalom és a tömegirodalom ellentéte.* Mindig létezett magaskultúra és tömegkultúra, és a kettő között viszonylag ritkán adódtak kapcsolódási pontok. Annak valójában művészet-, illetve általános kultúraszociológiai jelentősége volt, hogy milyen társadalmi csoportok léptek fel fogyasztóként az egymással igazából alig versengő két kulturális piacon. A magaskultúra, az értékes irodalom, zene és képzőművészet inkább az értelmiségi és a vagyonosabb polgári rétegek, a szórakoztató zene, a magyar kulturális körben például a cigányzene, a tömegirodalom, így a kalandregény, az érzelgős „bestseller” vagy a képzőművészeti giccs jobbjára a kispolgári rétegek érdeklődését váltotta ki, habár az sem volt kivételes, hogy a társadalmi hierarchia magasabb szintjein elhelyezkedők a tömegkultúra termékeit, az úgynevezett „egyszerű emberek” pedig a magaskultúrát részesítették előnyben.

Külön kulturális rendszert alkotott a népi kultúra, amelynek fogyasztói a polgári társadalom alatt vagy ezen kívül helyezkedtek el, maga a népi kultúra mindazonáltal egy magasrendű hagyományt és ízlést képviselt. Nemcsak a népköltészetre, hanem a népi képzőművészetre és építészetre, a népi színjátszásra és a néptáncra is gondolok. A kulturális termékeknek ez a területe lényegében a saját tradíciói és törvényei szerint fejlődött, ahogy Ortutay Gyula annak idején megállapította: „a paraszti kultúra és világkép lényege szerint erősen önellátó volt: kérdéseire magának kellett megadnia legtöbbször a feleletet.” Ezzel együtt a népi kultúra maga is univerzális műveltséget alkotott, teljes mértékben ki tudta elégíteni az egyének és közösségek esztétikai és erkölcsi igényeit.

A tömegkultúra nem ilyen igényeket próbál kielégíteni, sőt kifejezetten lerombolja ezeket a magasabb igényeket, miközben pusztán a szórakoztatásról, a „kikapcsolódásról”, a pihente-

tésről kíván gondoskodni. Lassanként megszünteti azt a személyességet, amely a valódi kultúrát fogyasztó ember sajátja, felszámolja a befogadói jelenléte és azt az együttműködést, amely a magaskultúra létrehozója és élvezője között kialakul. A modern tömegkultúra és főként ennek elektronikus változata: a videolátványosságok, a televíziós „szappanoperák”, és akkor még nem szóltam az erőszakot népszerűsítő vagy a pornográf filmekről, kifejezetten a személyiség önépítése, önmegvalósítása ellenében érvényesülnek, és a jelenben éppen ez a tömegkultúra veszi át mind szélesebb körben a korábbi magaskultúra és népkultúra helyét és szerepét. Ez a folyamat az egész világon előrehaladt, következőképp a magaskultúra visszaszorult. Az évezredforduló kaotikus viszonyai között egészen új helyzet áll elő, és ennek a helyzetnek, amely különben igen nagy mértékben meghatározhatja a magyar irodalom jövőjét is, egyelőre alig ismerhetjük a sajátosságait. Legfeljebb annyit tudhatunk, hogy a korábbiakhoz képest radikálisan változnak meg a kultúrafogyasztás szokásai, átalakulóban van az ízlésvilág, és megváltozik az ember és a kultúra viszonya.

4. *A könyvkultúra és a vitális kultúra (látványkultúra) ellentéte.* A magyar kultúra – és általában az európai kultúra – hagyományosan könyvkultúrát jelentett: a műveltség az olvasás által terjedt el és vált szélesebb társadalmi rétegek, tehát nemcsak a tradicionális értelmiség, hanem jelentős paraszti, munkás és kispolgári rétegek tulajdonává. A „klerikus”, azaz írástudó réteg a középkor világában még viszonylag szűkebb társadalmi csoportot alkotott, a Gutenberg nevéhez fűződő könyvnyomtatás feltalálásával azonban mindinkább megnövekedett, és az írni-olvasni tudás már a XIX. század végén Magyarországon is általánossá vált, valójában a polgárosodás és a nemzeti identitás egyik fontos alakítója lett, és a könyv, a könyvkultúra igen nagy szerepet kapott a nemzeti és társadalmi élet folytonosságának megalapozásában, szervezésében. Mindez még inkább kiterjedt és kifejlődött a XX. században, mikor is, már a század harmadik harmadában többnyire azzal hízeleltünk magunknak, hogy „olvasó nép” vagyunk.

Újabban eléggé megdöbbentő statisztikai adatok látnak napvilágot arról, hogy ez bizony már nem így van: az olvasás, a könyvkultúra szerepe radikálisan csökkent, és ismét megjelent az az analfabetizmus, amelyről már egy évszázaddal

ezelőtt joggal hirdették a társadalomtudósok és politikusok, hogy mindörökre vége van. De lássuk, ha jelzésszerűen is, a kellemetlen statisztikai adatokat. Valamikor, mondjuk, még a nyolcvanas években, a felnőtt korú magyar népességet általában három nagy csoportra osztották az olvasáskutatás szakemberei: a népesség egyharmada semmit, második egyharmada igen keveset, harmadik egyharmada rendszeresen olvasott. Újabban ez a szerkezet radikálisan átalakult, és manapság legfeljebb a népesség 20%-a olvas rendszeresen, másik 20%-a ritkán, a nagy többség, azaz 60% viszont szinte semmit. Hasonló következtetésekre juthatunk a könyvkiadás statisztikai adatai révén is. A nyolcvanas években egy népszerű magyar költő, mondjuk Illyés Gyula, Weöres Sándor, Nagy László verseskötetei három-négyezer példányban, egy sikeres regény nyolc-tízezer példányban talált olvasóra, de például Galgóczi Erzsébet *Vidravas* című regénye, amely az elsők között leplezte le a Rákosi nevéhez fűződő rémuralom gonosztetteit, nyolcvanezer példányban került az olvasók elé. Manapság egy jó költő kötete hét-nyolcszáz példányban jelenik meg, egy értékesebb regény ezerben, kétezerben, és csak kivételesen akad olyan sikerkönyv, mint legutoljára Jókai Anna *Ne féljete*k, Esterházy Péter *Harmónia caelestis* és Závada Pál *Jadviga párnája* című regénye, amely eléri a húsz- vagy harmincezres példányszámot. Igen, sajnos „olvasó népből” lassan olvasni nem tudó, nem szerető nép leszünk.

A könyvkultúra válsága persze világjelenség, a világhírű kanadai szociológus, Marshall McLuhan *A Gutenberg-galaxis* című, 1962-ben megjelent művében már mintegy megjövendölte a könyvkultúra hanyatlását és a vizuális kultúrahordozók (a televízió, a videózás stb.) előretörését. Azóta ez nálunk is bekövetkezett, és ma már nem a könyv, hanem a tévé képernyője köti le az emberek, elsősorban a fiatal nemzedékek figyelmét. Ráadásul a magyar televíziókban (kivéve talán a Duna Televíziót, annak is a Sára Sándor nevéhez fűződő „klasszikus” korszakát!) szinte elfogytak az irodalmi műsorok: nincs helye a költészetnek, nem készülnek regényfeldolgozások, és nem rendeznek az irodalom dolgairól úgynevezett kerekasztal-beszélgetéseket. Ehelyett minden tévécsatornán ömlenek a latin-amerikai „szappanoperák” vagy rosszabb esetben a horrorfilmek, az erőszak apoteózisai és persze a trágár kifejezések. Állítólag a néző ezt szereti és követeli.

Az olvasáskultúra háttérbe szorulása és a látványkultúra előtérbe kerülése valójában a tömegkultúra pozícióit erősítette meg, szemben a magaskultúrával, amely hovatovább a kultúra „kis köreibe” szorul vissza (lásd Bibó István klasszikus metaforáját a „szabadság kis köreiről”). Ez a kedvezőtlen helyzet bizonyára nem tartható, új kulturális stratégiára volna szükség, és mintha már feltűnnének is ennek szerény jelei. A minap meghirdetett kormányzati programra: „az olvasás évére” gondolok, korábbi angol mintát követve kívánja legalább részben visszaszerezni az olvasáskultúra elveszített pozícióit. Nagyon szeretnék bízni abban, hogy ez az új művelődéspolitikai stratégia, amelynek valóban stratégiai szerepe és fontossága lehet, sikeres lesz, és a magyar irodalom nyer általa.

5. *A hagyomány és a modernség ellentéte.* A hagyomány és az újítás mindig is versengett egymással, és természetesen voltak korszakok, midőn inkább a hagyomány, és voltak korszakok, midőn inkább az újítás érvényesült. A legtermékenyebb korszakok mindazonáltal azok lehettek, amelyek összhangba tudták hozni a hagyományokat és az újításokat, és a tradíció bizonyos mozzanataira tudták építeni a mindenkori modernséget, így a magyar romantika korszaka, midőn Berzsenyi vagy Vörösmarty költészete természetes egységet hozott létre a nemzeti költői hagyományok és a nyugatról érkező romantikus világkép, valamint poétika között, vagy a *Nyugat* nagy korszaka, amely ugyancsak természetes és termékeny szintézisbe tudta fogni a nemzeti tradíciót és a francia, angol, német irodalom modern indításait.

A két, kultúrát konstituáló erő a hagyomány és a modernség szerencsésnek aligha mondható korszakokban viszont élesen egymással szemben érvényesül. Ilyenkor lényegében megszűnik a kultúra teremtő folytonossága, zavarok támadnak abban a kulturális diskurzusban, amelynek fenn kell tartania a nemzeti kultúra szerves folyamatait, és nehézkessé vagy éppen lehetetlenné válik a különféle iskolák, irányzatok és mozgalmak dialógusa. Ennek a zavarnak vagyunk a szenvedő tanúi a jelen magyar irodalmát nyomon követve is. A modernek (posztmodernekek) szívesen beszélnek arról, hogy az irodalom hagyományos realista vagy klasszicista formái végképp kiüresedtek, és legfeljebb tömegkulturális termékek létrehozására valók, a hagyományok

hívei pedig kedvtelve hivatkoznak arra, hogy a posztmodern irodalom vagy a neoavantgárd megszakította minden kapcsolatot a valósággal, sőt az emberi értelemmel, és legfeljebb egy belterjes és kicsiny irodalmi szekta életidegen beszédmódja, „madárnyelve” lett. A hagyományos és a modernista írásmód élesen elvált egymástól, és úgy tetszik, lassanként megszűnnek a kölcsönös megértés szemléleti és szemantikai alapjai.

A magyar kultúra (és a kulturális stratégiák) antinómiáiról beszélék abban a meggyőződésben, hogy az előttünk álló korszakban – az évszázad- és évezredforduló korszakában – ezeket az antinómiákat valamiképpen fel kell oldanunk. Annál is inkább, mert irodalmunknak, általában kultúránknak nem ezeket a hagyományosan XX. századi belső ellentmondásokat kellene továbbörökítenie, ráadásul újabbakkal növelnie, hanem mindezekelőtt a korforduló nagy feladataira kellene összpontosítania. Ezek a feladatok elsősorban integrációs feladatok, méghozzá három, mondhatnám így is, „létfontosságú” területen.

- a) *Az irodalmi kultúra integrációja.* A magyar irodalmi kultúra, amely a mögöttünk lévő diktatórikus korszak utolsó évtizedeiben valamiféle szellemi és erkölcsi egység képét mutatta, a kilencvenes években, jól ismert okok, mindenekelőtt politikai okok következtében szétesett, és egymással küzdő „szekértáborok” harci terepévé vált. Ez a káros és kultúraellenes dezintegráció semmiképpen sem folyhat tovább, máskülönben nemzeti kultúránk egész, történelmileg létrejött rendje szenved alig orvosolható sérüléseket, és nemzeti identitásunk kerül veszélybe. Az irodalmi kultúra, az irodalmi élet belső integrációjának védelme és helyreállítása ezért kölcsönös türelemre épülő eszmecsereket, megfontolt művelődéspolitikai intézkedéseket kíván. Végül is az irodalom és az irodalmi élet nem lehet a politikai erők és csoportok zsákmányszerző kalandozásainak védtelen és kiszolgáltatott terepe.
- b) *A nemzeti irodalom integrációja.* A magyar irodalom, miként ez közismert, intézményi rendje értelmében területileg is erősen megosztott, minthogy a nemzeti irodalom jelenleg Magyarországon kívül még négy másik országban: Romániában (Erdélyben), Szlovákiában (a Felvidéken), Ukrajnában (Kárpátalján) és Jugoszláviában (a Vajdaságban) él, ezenkívül Szlovéniában, Horvátországban és a nyugati diaszpórában (Ausztriától Auszt-

ráliáig) is léteznek a magyar irodalomnak alkotó személyiségei és intézményei. A magyar irodalom intézményes integrációja igen nagy mértékben nyert teret a közép-európai történelmi átalakulások óta eltelt évtizedben, és gondolom, magától értetődő nemzeti érdek, hogy ezt az integrációt fenn kell tartani, tovább kell fejleszteni. Magyarország várható európai uniós csatlakozása és kivált az a körülmény, hogy irodalomkultúránk tekintélyes hordozói, azaz a magyar nemzeti közösség igen nagy részei várhatóan nem lehetnek jelen az európai integrációban, mindazonáltal új kihívást fog jelenteni. Az úgynevezett „schengeni határok” a nemzeti kultúra integrációs folyamatai számára is komoly veszélyeket jelenthetnek. Éppen ezért intézményes keretek között, a budapesti kormánypolitika és a magyar „civil társadalom” ez irányú készségeinek fejlesztésével meg kell erősíteni, kikezdhetetlen alapokra kell építeni a több országban megosztottan működő nemzeti kultúra integrációs folyamatait.

- c) *A magyar kultúra európai integrációja.* Irodalmunk, kultúránk leginkább alkotó egyéniségeinek hagyományos fájdalom és panasza, hogy a magyar irodalom nincs jelen rangjához méltóan az európai irodalmak nagy családjában, illetve a világirodalomban. Természetesen vannak biztató jelek is, így például a tavalyi Frankfurti Könyvvásár, amely, mint magam is tapasztalhattam, ha nem is látványos áttörést, de biztos sikert hozott. Valójában a könyvvásárt megelőző intézményes erőfeszítéseket kellene folytatni (ezen a téren mintha némi elfáradás jelei mutatkoznának), hogy Magyarország európai integrációját a magyar kultúra minden korábinál teljesebb európai befogadása kísérje. Az uniós nemzetekben megvan erre a készség, hiszen kétségtelen tény, hogy a politikai és gazdasági integrációt más, úgynevezett „kisnemzetek” (a hollandok, a finnek, a portugálok, az írek) esetében is kulturális értékeik gazdagabb és hatékonyabb európai befogadása követte és egészítette ki.

Előadásomban kihívásokról beszéltem és kérdéseket tettem fel, pontosabban próbáltam megfogalmazni. Ezek természetesen nem az én kérdéseim, a kor (a korszakváltás) és a helyzet (a magyar kultúra jelen helyzete) teszi fel ezeket a kérdéseket. Válaszolnunk kell rájuk, és a válaszadás felelősségében mindannyian: a művelődési politika és a társadalmi szervezetek irányítói, az irodalmi élet résztvevői és maguk az alkotó egyéniségek: írók,

irodalomkritikusok, tehát valóban mindannyian osztozunk. Rajtunk áll, hogy milyen lesz a következő esztendő, a következő évtizedek magyar irodalmi kultúrájának sorsa és helyzete.

Elhangzott 2001. július 2-án a „Szép magyar beszéd” Tanári Továbbképző Tanfolyamon, Békésen.

Bárka, 2002. 1. sz. 51–58.

